

1.ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา

การเปลี่ยนแปลงรูปแบบของการจัดการป่าของชาวบ้านในหลายทศวรรษที่ผ่านมา ล้วนก่อตัวขึ้นจากความขัดแย้งในแนวคิดและแนวทางในการจัดการทรัพยากรระหว่างรัฐซึ่งผูกขาดอำนาจอย่างเบ็ดเสร็จในการจัดการทรัพยากร กับชุมชนท้องถิ่นซึ่งตั้งแต่อำนาจและถูกกีดกันมิให้เข้าถึงทรัพยากรอันเป็นปัจจัยพื้นฐานในการดำรงชีวิต

มีหลักฐานมากมายยืนยันได้ว่า เป็นเวลาเนิ่นนานไม่ต่ำกว่า 200 ปี ที่ชุมชนในเขตป่ามีแนวทางการจัดการป่าด้วยกลไกทางวัฒนธรรมที่ก่อให้เกิดความสมดุลในการดำรงอยู่ร่วมกับสภาพธรรมชาติในรูปแบบที่ถูกเรียกขานในปัจจุบันว่า “ป่าชุมชน” แต่ 100 กว่าปีของการก่อตั้งกรมป่าไม้ในประเทศไทย ได้ทำให้ระบบการจัดการทรัพยากรของชุมชนท้องถิ่นเกิดความระส่ำระสาย การผูกขาดอำนาจในการจัดการทรัพยากร ภายใต้ทิศทางพัฒนาประเทศที่มุ่งไปสู่การสร้าง ความมั่งคั่งในทางเศรษฐกิจ ได้ทำให้ทรัพยากรในท้องถิ่นถูกขูดรีดและล้างผลาญอย่างหนัก

ความเสื่อมโทรมของทรัพยากรธรรมชาติ นำไปสู่การเกิดวิกฤตปัญหา การแย่งชิง ทรัพยากรธรรมชาติ ชุมชนท้องถิ่นที่เคยอยู่อย่างสงบสุขถูกรุกราน เพราะ ดิน น้ำ และป่า อันหมายถึง ปัจจัยแห่งความมั่นคงของชีวิตกำลังถูกแย่งชิงไปปรนเปรอความร่ำรวยให้กับนายทุนจากภายนอก ภายใต้ต้นนโยบายรัฐที่ล่าเอียง

ความรุนแรงของวิกฤตปัญหาที่รุมเร้าได้บีบคั้นให้ชุมชนท้องถิ่นต้องดิ้นรนหาทางออก ในทุกวิถีทาง การลุกขึ้นทวงถามถึงสิทธิของตนเอง เรียกร้องให้เกิดความเป็นธรรม และเท่าเทียมใน สังคม เป็นหนทางเดียวที่จะทำให้ชุมชนในเขตป่าสามารถที่จะดำรงชีวิตอยู่ต่อไปได้ โดยชาวบ้าน ได้พยายามเสนอตัวเข้าไปมีส่วนร่วมในการจัดการทรัพยากรรูปแบบ “ป่าชุมชน” เพื่อดูแลรักษา พื้นฟู และจัดการทรัพยากรธรรมชาติที่แวดล้อมตนเองมาโดยตลอด แต่หน่วยงานรัฐที่เกี่ยวข้องยังไม่ยอมรับแนวทางการจัดการทรัพยากรดังกล่าวเท่าที่ควร ชาวบ้านที่ยากจนในเขตพื้นที่ราบ และ พื้นที่สูงยังคงเป็นจำเลยในข้อหาทำลายป่าเสมอมา

เมื่อรัฐและชาวบ้านต่างอ้างถึงอุดมการณ์ และวิธีการในการจัดการป่าไม้ในรูปแบบที่ แตกต่างกันไป กระบวนการต่อสู้เพื่อให้ได้มาซึ่งสิทธิในการครอบครองผลประโยชน์ระหว่างรัฐ

และชาวบ้านจึงเกิดขึ้นให้เห็นเรื่อยมาในตลอดระยะเวลา 30 กว่าปีของการต่อสู้เรื่องทรัพยากรป่าไม้ ยุคสมัยและวิธีการในการจัดการป่าถูกแปรเปลี่ยนไปเพื่อนำไปสู่จุดหมายในการต่อสู้เพื่อความเป็นอิสระในการจัดการทรัพยากร ชาวบ้านหลากหลายพื้นที่ออกมาท้าทายความรู้ในการจัดการป่าของรัฐ และสร้างความหมายใหม่ให้กับ “ความรู้ท้องถิ่น” ในการจัดการป่าของชุมชนในการตอบโต้กับอำนาจนิยมใน “การอนุรักษ์” ของรัฐ

หมู่บ้านป่าสักงาม หมู่บ้านชาวอีสานต่างถิ่นที่อพยพมาอยู่ในจังหวัดเชียงรายเป็นอีกตัวอย่างหนึ่งที่ทำให้เห็นรูปแบบการต่อสู้ด้วยวิวาทะเรื่องการจัดการป่าของชาวบ้านต่อรัฐ แต่ในกรณีของหมู่บ้านป่าสักงามนั้นมีบริบทที่ต่างไปจากกระบวนการต่อสู้ที่ผ่านมา ทั้งนี้เนื่องจากความเป็นคนต่างถิ่นที่อพยพเข้ามาอาศัยอยู่ในต่างเมือง ทำให้ความขัดแย้งขยายวงไปสู่ระดับชาวบ้านในพื้นที่ใกล้เคียงด้วย เช่น กลุ่มคนเหนือในพื้นที่ละแวกหมู่บ้าน ทั้งนี้เนื่องจากชาวบ้านป่าสักงามเป็นกลุ่มคนอีสานต่างถิ่นจากหลากหลายจังหวัดที่อพยพเข้ามาอาศัยตั้งหลักปักฐานอยู่ในพื้นที่ภาคเหนือ จังหวัดเชียงราย ตามคำบอกเล่าของคนที่รู้จักจากพื้นที่เดียวกันที่เข้าไปอาศัยอยู่ก่อน จากปี พ.ศ. 2502 ที่ตัดสินใจจากมาจาดินแดนบ้านเกิด ขยับขยายพื้นที่จนมาสร้างหมู่บ้านที่บ้านป่าสักงาม ตำบลดงมหาวัน กิ่งอำเภอเวียงเชียงรุ้ง จังหวัดเชียงราย ในปี พ.ศ. 2509 ภายในระยะเวลา 7 ปีที่โยกย้ายถิ่นฐานจนมาลงตัวที่หมู่บ้านปัจจุบัน การโดนมอง การโดนดูถูก และการถูกให้ภาพลักษณ์ว่าชาวอีสานที่อพยพมาเป็นคนไม่มีหลักแหล่งที่แน่นอน การเข้ามาแบ่งส่วน และแย่งชิงทรัพยากรธรรมชาติที่มีอยู่ ได้จุดกระแสให้ชาวบ้านที่เป็นคนเหนือในหมู่บ้านใกล้เคียงมองกลุ่มคนชาวอีสานที่อพยพลงมาอาศัยในเขตตำบลดงมหาวันว่าเป็นคนอื่น (Other) ความขัดแย้งที่เกิดขึ้นทำให้ชาวบ้านป่าสักงามต้องสร้างกระบวนการต่อสู้ที่หลากหลายมากกว่าการปะทะต่อรองกับภาครัฐเพียงฝ่ายเดียวเท่านั้น

จากสถานการณ์ความขัดแย้งที่เกิดขึ้นทำให้ชาวบ้านป่าสักงามพยายามสร้างกระบวนการเคลื่อนไหวทางสังคมขึ้นมา เพื่อปกป้องตนเองให้สามารถดำรงอยู่ได้ในสังคมที่แตกต่าง โดยกระบวนการเคลื่อนไหวหลักนั้นคือ การสร้างการครอบครองทรัพยากรในพื้นที่ที่มีชื่อเรียกว่า “ป่าดอยหมี่” ให้เป็นสิทธิในการดูแลของชุมชน โดยการสร้างนิยามความหมายให้กับการจัดการป่าของชุมชนให้กลายเป็นความรู้ของท้องถิ่นที่มีอำนาจเพียงพอในการต่อสู้กับนิยามความหมายในการจัดการป่าของภาครัฐ โดยปฏิบัติการทางวาทกรรมหรือปฏิบัติการของกระบวนการสร้างความรู้ในเรื่องการจัดการป่าของชุมชนให้เป็นที่ยอมรับนั้นแปรเปลี่ยนไปตามบริบทของเวลาและสถานการณ์ในพื้นที่และสังคมภายนอก โดยชาวบ้านในชุมชนป่าสักงามมุ่งหวังให้ปฏิบัติการดังกล่าวจะนำไปสู่การฟื้นฟูพื้นที่ป่าที่เคยเสื่อมโทรมให้กลับมาอุดมสมบูรณ์ดังเดิม

เพื่อที่กระบวนการดังกล่าวจะช่วยส่งผลให้ทัศนคติของคนเหนือในพื้นที่ที่มองชาวอีสานที่อพยพลง มาว่าเป็นต้นเหตุที่ทำให้ป่าเสื่อมโทรมได้เปลี่ยนแปลงไป อีกทั้งปฏิบัติการทางวาทกรรมที่ชาวบ้าน สร้างขึ้นมานั้นจะช่วยเป็นกระบวนการในการต่อสู้ หรือต่อรองกับอำนาจรัฐในการครอบครองสิทธิ ในการดูแลป่าด้วยตนเอง และเมื่อรัฐได้รับรองให้ชาวบ้านเข้ามาดูแลป่าด้วยตนเองแล้วจะสามารถ ช่วยให้ชาวบ้านป่าสักงามที่โดนตีตราว่าเป็นผู้บุกรุกพื้นที่ และเป็นคอมมิวนิสต์ที่ทางรัฐไม่รับรอง กลายเป็นบุคคลที่ถูกต้องขึ้นมาได้ในที่สุด

ขบวนการเคลื่อนไหวทางสังคมที่สร้างขึ้นมานั้น เป็นหนึ่งในปฏิบัติการทางวาทกรรมที่ ชาวบ้านป่าสักงามสร้างขึ้นมา เพื่อช่วยแก้ปัญหาเรื่องความขัดแย้งกับกลุ่มคนภาคเหนือ นอกจากนี้ขบวนการดังกล่าวยังมีจุดประสงค์ที่จะสร้างกระบวนการเพื่อท้าทาย และต่อสู้กับ อำนาจรัฐด้วยเช่นกัน เนื่องจากทัศนคติที่รัฐมองชาวบ้านป่าสักงามก็มีแนวทางเดียวกันกับชาวบ้าน ในภาคเหนือ คือ ชาวป่าสักงามเป็นคอมมิวนิสต์ที่เข้ามาบุกรุกพื้นที่ป่า ดังนั้นการสร้างขบวนการ เคลื่อนไหวเพื่อให้รัฐรับรองสิทธิในการดูแลป่าจึงเป็นสิ่งจำเป็น

โดยเครื่องมือที่ชาวบ้านป่าสักงามใช้ในขบวนการเคลื่อนไหวเรื่องป่าชุมชนนั้น คือ การ นำเอาอัตลักษณ์ทางวัฒนธรรมของชาวอีสานที่ติดตัวมาตั้งแต่กำเนิดมาใช้สร้างความเข้มแข็ง ให้กับชุมชน เป็นเครื่องมือที่ช่วยสร้างความผูกพันและการรวมกลุ่มกันของคนอีสานในชุมชน และ คนอีสานในหมู่บ้านใกล้เคียงให้สามารถยึดเหนี่ยวกันแน่นแฟ้นยิ่งขึ้น เพราะเมื่อชุมชนเข้มแข็งและมี กลุ่มก้อนเป็นพลัง การแก้ปัญหาด้วยความขัดแย้งต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นก็จะง่ายดายยิ่งขึ้น

รูปแบบของการสร้างสายสัมพันธ์ทั้งกับกลุ่มชาวบ้านในชุมชน กลุ่มเพื่อนบ้านที่เป็น ชาวอีสานที่อพยพลงมา กลุ่มคนภาคเหนือในหมู่บ้านใกล้เคียง และกลุ่มคนภายนอกชุมชน เช่น กลุ่มองค์กรพัฒนาเอกชน กลุ่มนักวิชาการ กลุ่มเจ้าหน้าที่ของรัฐ ก็เป็นอีกหนึ่งยุทธวิธีของชาวบ้าน ป่าสักงามในการเคลื่อนไหวขบวนการเคลื่อนไหวทางสังคม การสร้างเครือข่ายสายสัมพันธ์กับกลุ่มคน ต่าง ๆ ที่หลากหลายนอกจากจะช่วยสร้างกลุ่มความช่วยเหลือ และกลุ่มสนับสนุนแล้ว การสร้าง กลุ่มโยงใยความสัมพันธ์ที่กว้างขวางจะทำให้อำนาจในการต่อสู้ ได้กลับ และต่อรองกับกลุ่มคน ต่าง ๆ ก็จะมากขึ้น

ขบวนการเคลื่อนไหวเรื่องป่าชุมชนของชาวบ้านป่าสักงามจึงเป็นเสมือนขบวนการ เคลื่อนไหวทางสังคมที่มีพื้นฐานเป็นกลุ่มคนในชุมชนที่รวมตัวกันเป็นกลุ่มเครือข่ายแบบหลวม ๆ และจัดตั้งองค์กรทางการเมืองแบบไม่เป็นทางการ (Informal Political Grouping) เพื่อใช้ในการ ต่อสู้ดิ้นรนให้ได้มาซึ่งสิทธิทางสังคม เศรษฐกิจ รวมถึงอำนาจทางการเมือง ซึ่งภาพของการต่อสู้ เคลื่อนไหวด้วยขบวนการดังกล่าวจะเห็นได้ว่าอาจไม่แตกต่างจากขบวนการเคลื่อนไหวเรื่องป่า

ชุมชนของหมู่บ้านหรือชุมชนอื่น ๆ แต่การสร้างขบวนการเคลื่อนไหวเรื่องป่าของชาวบ้านป่าสักงาม นั้นมีสิ่งที่แตกต่างกันคือ การนำเอาความเป็นคนอีสานของตนเองขึ้นมาต่อสู้เพื่อให้เกิดความแตกต่าง ในกระบวนการต่อสู้และเคลื่อนไหว อีกทั้งการเป็นคนอีสานยังเป็นตัวช่วยสำคัญที่ทำให้ปฏิบัติการทางวาทกรรมที่ชาวบ้านสร้างขึ้นมา และขบวนการเคลื่อนไหวทางสังคมของชาวบ้านป่าสักงามที่ เคลื่อนขบวนประสบความสำเร็จในการต่อรองอำนาจกับกลุ่มคนต่าง ๆ

1.2 วัตถุประสงค์ของการศึกษา

- 1) ศึกษาถึงประวัติศาสตร์ความเป็นมาของหมู่บ้านป่าสักงามในฐานะที่เป็นชุมชนชาวอีสานที่อพยพมาอาศัยอยู่ในพื้นที่จังหวัดเชียงราย
- 2) ศึกษาถึงวาทกรรมการจัดการป่าของชาวบ้านป่าสักงามที่สร้างและนิยามขึ้นมา เพื่อต่อสู้กับวาทกรรมการจัดการป่าของทางรัฐ รวมถึงเงื่อนไขและปฏิสัมพันธ์ต่าง ๆ ที่เกี่ยวเนื่อง และก่อให้เกิดการนิยามความหมายเรื่องการจัดการป่า
- 3) ศึกษากระบวนการในการปฏิบัติการเชิงวาทกรรมของชาวบ้านป่าสักงาม เพื่อครอบครองและจัดการทรัพยากรในป่าของชุมชน ในการให้นิยามความหมายเรื่องการจัดการป่า รวมทั้งการสร้างขบวนการทางสังคม และการใช้อัตลักษณ์ความเป็นอีสานเข้ามาเป็นส่วนหนึ่งในกระบวนการต่อสู้

1.3 วิธีการศึกษา

งานศึกษาครั้งนี้ใช้วิธีการศึกษาโดยการนำข้อมูลจากเอกสาร และทำการเก็บข้อมูลภาคสนามเพื่อช่วยให้เข้าใจและมองเห็นภาพของข้อมูลชัดเจนยิ่งขึ้น โดยมีลำดับขั้นตอนของการทำงานดังนี้

1. การเก็บข้อมูลจากเอกสารและงานเขียนประเภทต่าง ๆ เช่น หนังสือ บทความทางวิชาการ ข่าวในหน้าหนังสือพิมพ์ นิตยสาร เอกสารต่าง ๆ งานวิจัย และเว็บไซต์ของข้อมูลที่เกี่ยวข้อง โดยเริ่มจากการค้นคว้าเอกสารเกี่ยวกับพัฒนาการ และหาข้อมูลเชิงประวัติศาสตร์ความเป็นมาเกี่ยวกับประเด็นที่เกี่ยวข้องทั้งหมด โดยแบ่งประเด็นในการศึกษางานเอกสารดังนี้

- 1.1 ทบทวนงานเอกสารและงานศึกษาเกี่ยวกับองค์ความรู้เรื่องป่าชุมชน การจัดการทรัพยากรธรรมชาติ เน้นโดยเฉพาะประเภทป่า และงานเกี่ยวกับสิทธิของชุมชนที่เกี่ยวข้องเรื่องคนกับป่าทั้งหมด รวมถึงงานศึกษาเรื่องขบวนการเคลื่อนไหวในสังคม ทั้งแนวคิด พัฒนาการ และความเป็นมา

1.2 ทบทวนงานเอกสารและงานศึกษาเกี่ยวกับประวัติศาสตร์ความเป็นมาของชุมชนบ้านป่าสักงาม เงื่อนไข ปัจจัย และการต่อสู้ในการดำรงอยู่อย่างแตกต่าง

2. เก็บข้อมูลภาคสนาม ใช้ข้อมูลจากการสัมภาษณ์ ทั้งจากคณะกรรมการป่าชุมชนของหมู่บ้านป่าสักงาม ผู้นำชุมชน ชาวบ้านในชุมชน และบุคคลที่เกี่ยวข้องในสายสัมพันธ์ของเครือข่ายป่าชุมชน เพื่อให้เห็นข้อมูลของความขัดแย้งระหว่างชาวอีสานอพยพบ้านป่าสักงามกับคนภาคเหนือในละแวกพื้นที่ใกล้เคียง และเห็นถึงสายสัมพันธ์ที่เชื่อมโยงป่า ชุมชน และบุคคลต่าง ๆ ในฐานะที่เป็นพื้นที่ในการต่อสู้ และเป็นปฏิบัติการเชิงวาทกรรมที่จะสร้างแนวร่วม แรงสนับสนุนเพื่อการดำรงอยู่ของชุมชน

1.4 ขอบเขตของการศึกษา

ขอบเขตของการศึกษาในหัวเรื่องวาทกรรมการจัดการป่ากับการเคลื่อนไหวทางสังคม...อัตลักษณ์และวัฒนธรรมอีสานในล้านนา กรณีศึกษา บ้านป่าสักงาม ตำบลดงมหาวัน กิ่งอำเภอเวียงเชียงรุ้ง จังหวัดเชียงราย จะเน้นการศึกษาไปที่การศึกษาวาทกรรมการจัดการป่า และปฏิบัติการทางวาทกรรมของชาวบ้านป่าสักงาม ซึ่งรวมถึงขบวนการเคลื่อนไหวทางสังคมในฐานะที่เป็นตัวขับเคลื่อนและนำเสนอวาทกรรมการจัดการป่าของชุมชน และศึกษาถึงอัตลักษณ์ทางวัฒนธรรมของชาวบ้านป่าสักงาม ที่เป็นเครื่องมือสำคัญของขบวนการเคลื่อนไหวทางสังคมในการรวมตัวสร้างเครือข่ายและสร้างพื้นที่ในการแสดงตัวตนของชุมชนอพยพชาวอีสานบ้านป่าสักงาม โดยกำหนดขอบเขตของการศึกษาตั้งแต่วาทกรรมและปฏิบัติการทางวาทกรรมการจัดการป่าในช่วงเวลาที่ชาวบ้านอพยพมายังหมู่บ้านป่าสักงามในปีพ.ศ. 2509 จนกระทั่งปัจจุบัน

1.5 งานศึกษาและวรรณกรรมที่เกี่ยวข้อง

การศึกษาวรรณกรรมที่เกี่ยวข้องกับประเด็นการศึกษาเรื่องวาทกรรมการจัดการป่ากับการเคลื่อนไหวทางสังคม...อัตลักษณ์และวัฒนธรรมอีสานในล้านนา กรณีศึกษา บ้านป่าสักงาม ตำบลดงมหาวัน กิ่งอำเภอเวียงเชียงรุ้ง จังหวัดเชียงราย สามารถแบ่งการศึกษาออกเป็น 4 ประเด็นหลัก ๆ ด้วยกันคือ 1. การศึกษาเอกสารในประเด็นเรื่องป่าชุมชนในลักษณะความเป็นมา การก่อกำเนิด และการใช้แนวคิดเรื่องป่าชุมชนทั้งจากทางรัฐ ชุมชน และนักวิชาการ การศึกษาเอกสารในประเด็นที่ 2 นั้นจะเน้นการศึกษาไปที่งานวิจัยในเรื่องชุมชน องค์ความรู้ของชุมชน และการจัดการป่าของชุมชนเป็นหลัก ประเด็นที่ 3 คือการศึกษาถึงความเคลื่อนไหวทางสังคมทั้งประเทศไทยและต่างประเทศ ส่วนประเด็นที่ 4 จะเน้นไปที่งานศึกษาถึงกระบวนการต่อสู้ของชาวบ้าน โดย

เน้นเฉพาะที่เกี่ยวข้องกับงานศึกษาในครั้งนี้ ซึ่งก็คือการต่อสู้โดยใช้วาทกรรม หรือการสร้างนิยามความหมาย เพื่อต่อสู้หรือต่อรองกับภาครัฐ รวมทั้งกระบวนการต่อสู้ของชาวบ้านที่ใช้อัตลักษณ์ทางวัฒนธรรมเป็นเครื่องมือในการต่อสู้

สำหรับในประเด็นการศึกษาเรื่องป่าชุมชนนั้น นักวิชาการได้เริ่มให้ความสนใจต่อ “ป่าไม้” ในปี พ.ศ. 2528 โดยการสนับสนุนของสมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย และ Konrad Adenauer Foundation ซึ่งฉลาดชาย รมิตานนท์ ได้นำเสนองานศึกษาใน “โครงการศึกษานโยบายสาธารณะ” เรื่อง ป่าไม้สังคมเพื่อการพัฒนาชนบท (ฉลาดชาย รมิตานนท์ 2528) เพื่อนำเสนอความคิดเรื่อง social forestry ที่ให้ความสำคัญกับชุมชนในการจัดการป่าของตนเอง และฉลาดชายเสนอให้รัฐบาลให้ความสนใจต่อการที่ชุมชนน่าจะมี “ศักยภาพ” ในการรักษาป่าไม้ของตนเองไว้ได้ แทนที่รัฐบาลจะต้องเข้าไปจัดการรักษาป่าไม้ในทุกพื้นที่ ซึ่งข้อเท็จจริงก็พิสูจน์ว่ารัฐบาลขาดเจ้าหน้าที่ที่จะทำการดูแลรักษาป่าไม้ได้ทั่วถึง

แนวทางการศึกษาของฉลาดชาย อาจกล่าวได้ว่าอยู่ในแนวเศรษฐศาสตร์การเมือง ซึ่งค่อนข้างวิพากษ์วิจารณ์ต่อ “นายทุน” ซึ่งฉลาดชายเชื่อว่าเป็นตัวทำลายป่าไม้มากกว่า “ชาวบ้าน”

เป็นที่น่าสังเกตว่าในช่วงปลายทศวรรษ 2528 เมื่องานศึกษาเช่นงานของฉลาดชายเริ่มปรากฏขึ้น มีแนวโน้มของการพยายามผลักดันแนวนโยบายของรัฐบาลโดยนักวิชาการต่างไปจากงานของนักวิชาการในยุคก่อน ๆ ซึ่งศึกษาเพื่อความ “เข้าใจ” มากกว่าเพื่อผลกระทบเชิงนโยบาย

ต่อมาในปี พ.ศ. 2532 ทางฝ่ายรัฐ โดยแผนกส่งเสริมและพัฒนาป่าชุมชน กองจัดการที่ดินป่าสงวนแห่งชาติ กรมป่าไม้ กระทรวงเกษตรและสหกรณ์ ได้ออกคู่มือของเจ้าหน้าที่รัฐเรื่องป่าชุมชนในประเทศไทย (ฝ่ายส่งเสริมและพัฒนาป่าชุมชน กองจัดการที่ดินป่าสงวนแห่งชาติ กรมป่าไม้ กระทรวงเกษตรและสหกรณ์ 2532) เพื่อใช้ในโครงการปลูกไม้ใช้สอยชุมชน ที่บรรจุไว้ในแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ฉบับที่ 6 (2530-2534) ส่งเสริมให้ราษฎรมีส่วนร่วมในการวางแผนงานและจัดการดูแลควบคุมรักษา โดยบอกถึงแนวความคิดป่าชุมชน และความสำคัญของป่าชุมชนในรูปแบบต่าง ๆ เช่น ป่าปู้ตา ป่ากับความสัมพันธ์ในชีวิตของชาวกะเหรี่ยง ป่าซับน้ำ วัดป่า ป่าอภัยทาน ป่าอนุรักษ์เพื่อเป็นแหล่งอาหารและสมุนไพร ป่าชุมชนยุคต่าง ๆ

ตามมาในปี พ.ศ. 2534 งานรวมบทความจากงานวิจัยเรื่อง วิวัฒนาการการบุกเบิกที่ดินทำกินในเขต มีเจิมศักดิ์ ปิ่นทอง เป็นบรรณาธิการ และในปี พ.ศ. 2535 งานวิจัยของ Owen J. Lynch and Janis B. Alcorn. เรื่อง การดูแลป่าของชาวบ้าน การยอมรับสิทธิ การมีส่วนร่วมและความสามารถในการจัดการของชาวบ้านในเขตป่าสงวน ได้เสนอทางเลือกใหม่ในการแก้ปัญหา

ความขัดแย้งในเชิงนโยบายต่อการจัดการเรื่องป่าชุมชนระหว่างรัฐกับชาวบ้าน คือทำสัญญาเช่าป่าชุมชน เป็นสัญญาระหว่างรัฐบาลและชุมชนที่จะคุ้มครองและพัฒนาทรัพยากรป่าไม้อย่างสืบเนื่อง เพื่อเป็นการแลกเปลี่ยนสัญญาของรัฐในการให้และคุ้มครองสิทธิของชุมชนในทรัพยากรซึ่งเป็นการให้สิทธิการดูแลป่าแก่ชาวบ้าน โดยดำเนินการให้สอดคล้องกับกฎหมายของประเทศที่มีอยู่

ต่อมาในปี พ.ศ. 2536 รวบรวมงานวิจัยเรื่อง ป่าชุมชนในประเทศไทย : แนวทางการพัฒนา ซึ่งมี เสน่ห์ จามริก และยศ สันตสมบัติ เป็นบรรณาธิการก็เผยแพร่ตามมา

ปี 2537 ป่าชุมชนในประเทศไทย กรมป่าไม้ได้ออกแนวทางการความหมายและการจัดการป่าเพื่อเผยแพร่ความรู้เป็นแนวทางการพัฒนาป่าชุมชนให้กับองค์กรชุมชน เพื่อการพัฒนาชนบทอย่างยั่งยืน โดยใช้ตามความหมายของ FAO

FAO : (1978) ป่าชุมชน คือ กิจกรรมป่าไม้ใด ๆ ก็ตามที่ประชาชนมีส่วนร่วมตั้งแต่การปลูกป่า หรือการจัดการป่าประจำหมู่บ้านในท้องที่ซึ่งขาดแคลนไม้ใช้สอยหรือของป่า จนกระทั่งถึงการปลูกต้นไม้ในไร่หรือสวนปารายย่อย (farm forestry) เพื่อขายไม้เป็นรายได้ รวมถึงกิจกรรมอุตสาหกรรมในครัวเรือนที่ใช้วัสดุป่าไม้เป็นวัตถุดิบ และกิจกรรมของหมู่บ้าน หรือชุมชนในป่า แต่ไม่รวมกิจกรรมป่าไม้ที่เป็นอุตสาหกรรมขนาดใหญ่ หรือกิจกรรมป่าไม้ที่ชุมชนได้รับผลตอบแทนเพียงเป็นค่าจ้างแรงงานเท่านั้น ป่าชุมชนยังรวมถึงกิจกรรมอื่นของรัฐที่จะกระตุ้นหรือช่วยเหลือกิจกรรมป่าไม้ของท้องถิ่น

ต่อมา ศูนย์ฝึกอบรมวนศาสตร์ชุมชน แห่งภูมิภาคเอเชีย แปซิฟิก มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์ (เพิ่มศักดิ์ มกราภิรมย์ 2537) ได้จัดทำแผนงานและเครือข่ายป่าชุมชน เพื่อสนับสนุนการดำเนินงานด้านป่าชุมชนของประเทศไทย และอภิปรายประสบการณ์และปัญหาในการพัฒนาป่าชุมชนในภูมิภาคต่าง ๆ เริ่มจากภาคเหนือที่ชุมชนมีปัญหาและมีความรู้สึกไม่มั่นคงเรื่องแนวเขตป่าอนุรักษ์กับเขตชุมชน และกิจกรรมในเขตป่ามีผลกระทบต่อวิถีชีวิตความเป็นอยู่ของชุมชนและสิ่งแวดล้อมอย่างรุนแรง ส่วนภาคอีสานเสนอให้เห็นถึงความไม่สอดคล้องระหว่างกฎหมายป่าไม้กับแนวทางการใช้ประโยชน์ของชาวบ้านจนก่อให้เกิดความรู้สึกว่า “ป่าเป็นของหลวงไม่ใช่ของชาวบ้าน” ภาคกลางได้กล่าวถึงปัญหาการทำลายป่าโดยระบบสัมปทานและถางป่าเพื่อการเกษตร และปัญหาเจ้าหน้าที่ป่าไม้ของรัฐปฏิบัติต่อชาวบ้านและนายทุนไม่เท่าเทียมกัน ภาคใต้เสนอให้เห็นปัญหาของชาวบ้านที่ไม่มีความรู้สึกเป็นเจ้าของทรัพยากร และอีกครั้งที่ศูนย์ฝึกอบรมได้เผยแพร่เอกสารประกอบการสรุปบทเรียนการจัดการป่าชุมชนของชุมชนภาคเหนือเป็นเอกสารประกอบไปด้วยข้อมูลจากประสบการณ์ของชุมชนที่ดูแลรักษาป่า นโยบายที่เกี่ยวข้อง และข้อมูลทางวิชาการที่จะช่วยสนับสนุนให้ชุมชนนำไปประยุกต์ใช้ในการจัดการป่าชุมชน เรื่อง

รวมบทความป่าชุมชน (ศูนย์ฝึกอบรมวนศาสตร์ชุมชนแห่งภูมิภาคเอเชียแปซิฟิก มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์ 2543) ขึ้นมา

ในปี พ.ศ. 2538 สถาบันวิจัยเพื่อการพัฒนาประเทศไทย (TDRI) ตีพิมพ์ วิวัฒนาการของการบุกเบิกที่ดินทำกินในเขตป่า: กรณีศึกษาภาคเหนือตอนบน โดยอานันท์ กาญจนพันธุ์ และ มิ่งสรรพ์ ขาวสอาด ซึ่งเป็นงานศึกษาชิ้นเดียวกับที่ตีพิมพ์ในปี พ.ศ. 2535 ที่มีเจิมศักดิ์ ปิ่นทอง เป็นบรรณาธิการดั่งที่กล่าวถึงไปแล้ว โดยงานที่ตีพิมพ์ พ.ศ. 2538 นำเสนอรายละเอียดข้อมูลมากกว่างานปีพ.ศ. 2535

ในงานศึกษาของอานันท์และมิ่งสรรพ์ ซึ่งเป็นการศึกษาพื้นที่ภาคเหนือตอนบน อานันท์และมิ่งสรรพ์ พยายามทำความเข้าใจกับความคิดของชาวบ้านในเรื่องเกี่ยวกับป่า ดังนี้

ชาวบ้านมีความคิดเกี่ยวกับป่า และมองความสัมพันธ์ระหว่างพวกเขาเกี่ยวกับป่า โดยอาศัยกฎเกณฑ์ 2 ประการสำคัญคือ

1. กฎเกณฑ์ตามประเพณี ซึ่งมีพื้นฐานอยู่ในอุดมการณ์เกี่ยวกับความเชื่อเรื่องผี
2. กฎเกณฑ์ของสิทธิตามธรรมชาติที่ถือว่ามนุษย์น่าจะมีสิทธิการใช้แรงงานของตนเองเลี้ยงชีพเพื่อความอยู่รอดได้ตามอัตภาพ

อานันท์และมิ่งสรรพ์ นำเสนอว่า ความคิดที่ว่าชาวบ้านเป็นเจ้าของป่าไม้นั้นปรากฏให้เห็นใน 3 ลักษณะคือ

1. ป่าชุมชน
2. ป่าต้นน้ำ
3. ป่าใช้สอย

และความขัดแย้งระหว่างรัฐกับชาวบ้านอาจสรุปได้ว่ามี 2 ประเด็นหลัก คือ (1) การขัดแย้งในการตีความหมายของป่าไม้ และ (2) ความขัดแย้งในเรื่องการเป็นเจ้าของพื้นที่ป่า

รัฐบาลนั้นยึดความหมายของป่าตามพระราชบัญญัติป่าไม้ พ.ศ. 2484 มาตรา 4 ซึ่งกำหนดว่า “ป่า หมายถึง ที่ดินที่ยังมิได้มีบุคคลได้มาตามกฎหมายที่ดิน ทำให้ที่ดินที่เคยเป็นป่าไม้ และไม่มีดินไม้แล้วก็ยังถือว่าเป็นป่าอยู่” แต่ชาวบ้านจะคิดว่าความเป็นเจ้าของป่าในความหมายของรัฐหมายถึง “เฉพาะเจ้าของต้นไม้เท่านั้น ส่วนที่ดินนั้นไม่ใช่ป่า เป็นของกลางที่ทุกคนมีสิทธิจะเข้าไปบุกเบิกจับจองได้”

ในประเด็น “ความเป็นเจ้าของ” นั้น อานันท์และมิ่งสรรพ์มองว่า ในขณะที่รัฐอ้างความเป็นเจ้าของในเชิงกฎหมาย ชาวบ้านก็อ้างความเป็นเจ้าของโดย “สิทธิตามประเพณี”

ในงานวิจัยเรื่อง ป่าชุมชนภาคเหนือ : ศักยภาพขององค์กรชาวบ้านในการจัดการป่าชุมชน (ฉลาดชาย อานันท์ และ สัตนัฐิตา 2536) ซึ่งเป็นงานศึกษาในภาคเหนือตอนบนอีกเช่นกัน ฉลาดชาย อานันท์ และ สัตนัฐิตา ตอกย้ำประเด็นความเชื่อมโยงระหว่าง “ศักยภาพ” ในการรักษาป่าของชุมชนกับกรอบคิดในเรื่อง “สิทธิ” ของชุมชน และยังได้มีการนำเสนอแนวคิดเรื่อง “สิทธิหน้าหมู” ว่าเป็น สิทธิในทรัพย์สินร่วมกันของชุมชน ซึ่งสามารถผลิตซ้ำต่อเนื่องมาในวัฒนธรรมภาคเหนือ นอกจากป่าชุมชนแล้วสิทธิทำนองนี้ยังพบในการจัดการทรัพยากรอย่างอื่น ๆ เช่น น้ำในระบบเหมืองฝาย หรือแม้แต่วัดในหมู่บ้านก็ถือว่าเป็นทรัพย์สินหน้าหมู ลักษณะร่วมกันประการหนึ่งของวิถีคิดเกี่ยวกับสิทธิหน้าหมูที่เห็นจากตัวอย่างข้างต้นก็คือ การมีความเชื่อมโยงกับความ เป็นชุมชนหรือสิทธิชุมชน ซึ่งหมายถึงอำนาจของชุมชนในการจัดการทรัพยากร ตัวอย่างของการจัดการป่าชุมชนในการต่อต้านการใช้ป่าของบุคคลภายนอก ชี้ให้เห็นถึงศักยภาพและรูปธรรมของวิถีคิดในเรื่องสิทธิหน้าหมูและสิทธิชุมชนอย่างชัดเจน

นอกจากนั้นผู้เขียนยังกล่าวว่าเป็นชุมชนหรือสิทธิชุมชน จึงไม่ใช่เรื่องอุดมคติ แต่เป็นเรื่องของอำนาจและความสัมพันธ์ที่อาจเกิดความขัดแย้ง เปลี่ยนแปลง และผลิตใหม่ได้

จากความสนใจในกระแสเรื่องป่าชุมชนทำให้เกิดการสัมมนาทางวิชาการต่าง ๆ ขึ้นมากมายหนึ่งในนั้น คือ ป่าชุมชน : รอยต่อชีวิตคน ชีวิตป่า ที่สำนักบัณฑิต อาสาสมัคร มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ได้จัดขึ้น ฉลาดชาย รมิตานนท์ ได้เสนอมุมมองว่า ป่าชุมชนคือ รูปแบบการใช้ที่ดิน น้ำ ป่า และทรัพยากรต่าง ๆ จากป่า ในฐานะที่เป็นระบบการผลิต การกระจาย และการบริโภค เพื่อการดำรงชีวิตเป็นหลัก ไม่ใช่เพียงการซื้อขาย เป็นรูปแบบที่ชาวบ้านใช้กันมาต่อเนื่องยาวนาน และเสนอมุมมองป่าชุมชนใน 5 มิติ ด้วยกัน คือ มิติความเป็นสากล เกี่ยวพันกับแนวคิดในการจัดการป่าไม้ของโลก มิติทางการเมือง เสนอว่าการใช้ทรัพยากรจะส่งผลต่อคนกลุ่มใหญ่หรือกลุ่มน้อยนั้นขึ้นกับอำนาจระบบการเมือง มิติทางเศรษฐศาสตร์ เป็นการมองว่าป่าชุมชนเป็นทางเลือกใหม่ บนฐานของจริยธรรม การดำรงชีวิตแบบเรียบง่าย แทนที่กระแสบริโภคนิยม มิติจุดเปลี่ยนความเป็นชุมชน ที่ต้องปรับเปลี่ยนในเรื่องเพิ่มกรรมสิทธิ์ชุมชน ซึ่งชาวบ้านมีหน้าที่ดูแลทรัพยากร และมิติการอนุรักษ์ ความหลากหลายทางชีวภาพควรได้รับการดูแลรักษา และไม่จำกัดเฉพาะป่าอนุรักษ์เท่านั้น แต่ควรขยายไปถึงป่าชุมชนด้วย

ชุมชนเคียงป่า กรณีศึกษาป่าอุทยานแห่งชาติภูพาน และชุมชนบ้านเชิงดอย ต.นาหม่อง อ.กุตบาก จ.สกลนคร หนึ่งในงานวิจัยที่ได้นำเสนอในงานสัมมนาครั้งนี้ ผู้ศึกษาได้สะท้อนภาพการต่อสู้ของชาวบ้านที่มีชีวิตผูกพันอยู่กับป่า อันเนื่องมาจากประกาศเขตป่าอุทยานแห่งชาติภูพานที่ล้ำเข้ามาในพื้นที่ชุมชน และทางราชการพยายามจะย้ายชุมชนออกไป ในท้ายที่สุดรัฐต้อง

ยอมลดเขตอุทยานและอนุญาตให้ชาวบ้านทำมาหากินในพื้นที่ดั้งเดิม แต่ชาวบ้านก็ยังไม่มั่นใจว่านโยบายรัฐในอนาคตจะเป็นเช่นไร

สำหรับบทความเรื่อง พ.ร.บ. ป่าชุมชนกับอนาคตป่าไม้ไทย ผู้นำเสนอได้ชี้ให้เห็นแนวคิดที่แตกต่างกันในการจัดการป่าชุมชน 2 แนวคิด แนวคิดแรกเป็นของกรมป่าไม้ ซึ่งกำหนดว่าป่าชุมชนจะเกิดขึ้นได้ในเฉพาะเขตป่าสงวนแห่งชาติเท่านั้น โดยมีรัฐทำหน้าที่จัดการและควบคุมดูแล ส่วนแนวคิดที่สองเป็นของชาวบ้าน ซึ่งมองป่าชุมชนเป็นทั้งป่าอนุรักษ์ และเพื่อประโยชน์ใช้สอยของชุมชน โดยชุมชนเป็นผู้วางกฎระเบียบในการดูแล และจัดการด้านตนเอง และต้องยอมรับในความแตกต่างของชุมชนแต่ละท้องถิ่น อันจะมีผลต่อการจัดการความสัมพันธ์ระหว่างชุมชนกับป่า ซึ่งจะไม่เหมือนกันในแต่ละท้องถิ่น

กระแสความสนใจเรื่องป่าชุมชนยังปรากฏให้เห็นต่อเนื่อง องค์กรต่าง ๆ เริ่มหันมาสนใจ อาทิเช่นในเวทีรายงานสถานการณ์สิ่งแวดล้อมประจำปี โดยมีข่ายความร่วมมือเพื่อสิ่งแวดล้อมและการพัฒนาไทย (Thailand Environment and Development Network TEDNET) (วันชัย ตันติวิทยพิทักษ์ 2537) ได้หยิบยกเมืองต่าง ๆ มาเป็นตัวอย่าง ซึ่งในเวทีดังกล่าวก็มีการพูดถึงประเด็นเรื่องป่าชุมชน และนำเมืองน่านมาเป็นตัวอย่างกล่าวถึง โดยประเด็นเรื่องป่าชุมชนนั้นก็นำเอาแนวความคิดเรื่องการจัดการป่าอย่างยั่งยืนมาพูดถึง และเสนอถึงการรักษาป่าชุมชนของชาวบ้าน 3 ภาค คือ ภาคเหนือ ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ และภาคใต้ นอกจากนั้นยังเสนอเมืองตัวอย่างคือเมืองน่านที่จัดการกับชุมชนโดยใช้แนวคิด “ไม่แยกคนออกจากป่า ไม่แยกปลาออกจากน้ำ ไม่แยกพืชออกจากเกษตร” เพื่อแก้ปัญหาเรื่องสิ่งแวดล้อมเสื่อมโทรม โดยให้ศูนย์กลางอยู่ที่พระสงฆ์เป็นผู้ดูแลและร่วมกับชาวบ้านในการจัดการดูแลป่าของชุมชน

ต่อมาในปี 2540 ส่วนป่าชุมชน สำนักส่งเสริมการปลูกป่า กรมป่าไม้ ก็ได้จัดทำเอกสารทั้งเรื่อง “ความรู้เรื่องป่าชุมชนทั่วไป” และ “ข้อมูลป่าชุมชน” เพื่อเผยแพร่ความรู้เกี่ยวกับป่าชุมชนให้ชุมชนได้ทราบถึงรูปแบบต่าง ๆ ของป่าชุมชน เพื่อเป็นแนวทางสำหรับชุมชนที่ต้องการจะนำพื้นที่เข้าร่วมจัดทำป่าชุมชนตามความเหมาะสมของท้องถิ่นตนเอง รวมถึงรวบรวมตัวอย่างของการดำเนินการงานป่าชุมชนขององค์กรชาวบ้าน กิจกรรมที่ชุมชนได้กระทำร่วมกัน โดยรวบรวมตัวอย่างจากชุมชนทั้ง 5 ภาค คือ ภาคเหนือ ภาคกลาง ภาคใต้ ภาคตะวันตก และภาคตะวันออกเฉียงเหนือ เช่น บ้านห้วยส้าน จังหวัดเชียงราย บ้านป่าจิ้งจกจังหวัดเชียงใหม่ บ้านดินแดง จังหวัดจันทบุรี บ้านป่าซันน้ำธารคีรี จังหวัดสงขลา และบ้านโคกสะอาด จังหวัดบุรีรัมย์ เป็นต้น

และในปี พ.ศ. 2541 โครงการพัฒนาลุ่มน้ำภาคเหนือก็จัดทำข้อมูลชุมชนเรื่อง ชุมชนท้องถิ่นกับการจัดการความหลากหลายทางชีวภาพ เพื่อดูการจัดการความหลากหลายทางชีวภาพ

ของชุมชนในเขตป่าอนุรักษ์ 3 หมู่บ้าน คือ บ้านแม่คองซ้าย ตำบลเมืองคอง อำเภอเชียงดาว จังหวัดเชียงใหม่ บ้านแม่ชะปู้ ตำบลบ่อแก้ว อำเภอสะเมิง จังหวัดเชียงใหม่ และบ้านห้วยอีค่าง ตำบลแม่วิน อำเภอแม่วาง จังหวัดเชียงใหม่ ในเรื่องชุมชนท้องถิ่นกับการจัดการความหลากหลายทางชีวภาพ โครงการพัฒนาลุ่มน้ำภาคเหนือโดยองค์การชุมชน โดยผลการศึกษาพบว่าชุมชนทั้ง 3 หมู่บ้านนอกจากจะอุดมสมบูรณ์ไปด้วยทรัพยากรธรรมชาติแล้วยังอุดมไปด้วยภูมิปัญญา ความเชื่อ และการจัดการตนเองในรูปแบบขององค์กรชุมชน และสามารถสานพลังตนเอง เป็นเครือข่ายผู้นำในระดับลุ่มน้ำได้อย่างดี

ในปี พ.ศ. 2542 ศูนย์ฝึกอบรบวนศาสตร์ แห่ง เอเชีย แปซิฟิก มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์ก็ได้นำความรู้และประสบการณ์ป่าชุมชนที่ได้ทำงานร่วมกับชุมชนองค์กรพัฒนาเอกชน หน่วยงานของรัฐ ซึ่งรวมถึงหน่วยงานของกรมป่าไม้ หน่วยงานด้านการจัดการทรัพยากรธรรมชาติในสังกัดกระทรวงเกษตรและสหกรณ์ หน่วยงานของกรมส่งเสริมคุณภาพสิ่งแวดล้อม และหน่วยงานพัฒนาในสังกัดกระทรวงมหาดไทย รวมทั้งสถาบันวิจัยและพัฒนาของมหาวิทยาลัยต่าง ๆ มารวบรวมไว้ในเรื่อง ป่าชุมชน : สำคัญและประเด็น โดย ดร.เพิ่มศักดิ์ มกราริรมย์ ได้กล่าวถึงหลักการสำคัญที่บ่งชี้ความเป็นป่าชุมชนไว้ดังนี้

- เชื่อมโยงระบบสังคมวัฒนธรรมเข้ากับเรื่องป่า และทรัพยากรในป่า
- เป็นป่าธรรมชาติหรือป่าปลูกขึ้นมาใหม่ก็ได้ แต่ต้องมีขอบเขตที่ชาวบ้านสามารถจำแนกขนาดของพื้นที่ได้
- กรรมสิทธิ์ในที่ดินจะเป็นของรัฐหรือสาธารณะประโยชน์ก็ได้ แต่ชุมชนมีอำนาจในการบริหารจัดการอย่างอิสระ โดยองค์กรตัวแทนที่เกี่ยวข้องกับป่าที่แท้จริงของชุมชน
- จุดประสงค์และเป้าหมายของการจัดการป่าสอดคล้องกับความต้องการของคนส่วนใหญ่ในชุมชน
- เน้นการบริหารจัดการให้สอดคล้องกับจารีตประเพณี ความเชื่อ และวัฒนธรรมท้องถิ่น และสนับสนุนการมีส่วนร่วมของชุมชน
- กฎเกณฑ์ในการบริหารจัดการป่าและทรัพยากร กำหนดและตัดสินใจโดยองค์กรชุมชน

นอกจากนี้ก็รวบรวมผลงานการศึกษาชุมชนต่าง ๆ มาเสนอให้เห็นถึงความสามารถในการจัดการป่าของชุมชน เช่น ป่าชุมชนบ้านแม่ลานคำ อำเภอสะเมิง จังหวัดเชียงใหม่ จะมีการจัดการกันพื้นที่ป่าหวุ่นา ซึ่งถือเป็นต้นน้ำไว้ โดยอนุญาตให้เก็บหาของป่าได้ แต่จำกัดการนำไม้มา

ใช้สอย หรือป่าชุมชนของชาวบ้านภาคใต้ที่ตำบลกาลอ จังหวัดยะลา จัดการใช้ประโยชน์ในรูปของสวนโบราณหรือสวนดูช้าง สืบทอดมาหลายร้อยปี โดยจะแบ่งพื้นที่ให้ตระกูลต่าง ๆ ในชุมชนดูแลรักษาและใช้ประโยชน์จากป่า และมีกฎระเบียบในการใช้ป่าไว้ว่า “ห้ามจับ ห้ามฆ่า ห้ามซื้อ ห้ามขายสัตว์ทุกชนิดบริเวณป่าเพื่อรักษากาลอตั้งแต่เชิงเขาถึงเนินเขา โดยผู้ฝ่าฝืนจะมีโทษปรับ 1,000-10,000 บาท” หรือชาวบ้านห้วยหินดำ จังหวัดสุพรรณบุรี มีวิธีการจัดการตามจารีตที่สืบต่อกันมา “ห้ามล่าหมูป่า และอันมาเป็นอาหารในช่วงที่มีการผสมพันธุ์”

ต่อด้วย ป่าชุมชนอีสาน ที่กระทรวงวิทยาศาสตร์ เทคโนโลยี และสิ่งแวดล้อมร่วมกับคณะกรรมการประสานทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมอีสานในคณะกรรมการประสานงานองค์กรเอกชนพัฒนาชนบทภาคอีสาน ได้ร่วมจัดทำงานทางวิชาการเพื่อบอกเล่าเรื่องราวและแนวความคิดอนุรักษ์ป่าโดยประชาชนชาวอีสานมีส่วนร่วม เพื่อที่จะเร่งรัดตรา พ.ร.บ. ป่าชุมชนให้รับรองสิทธิของชุมชนในการจัดการป่า

ในช่วงเวลาต่อมางานการศึกษาที่สะท้อนภาพของการต่อสู้และความขัดแย้งของการจัดการทรัพยากรธรรมชาติระหว่างรัฐกับชาวบ้านท้องถิ่นถูกนำเสนอมากขึ้น

3 ทศวรรษป่าชุมชน ท่ามกลางความสับสนของสังคมไทย ที่บุญตา สืบประดิษฐ์ และอัจฉรา รักยุติธรรม เป็นบรรณาธิการ เป็นกรรวมบทความทางวิชาการที่มีการวิพากษ์ต่อองค์ความรู้ต่าง ๆ ที่รัฐได้หยิบยื่นในสังคม ทั้งวาทกรรมเรื่องการอนุรักษ์ป่า การพยายามลดทอนความสำคัญต่อความรู้ชาวบ้าน รวมถึงการบิดเบือน พ.ร.บ.ป่าชุมชน ให้เป็นไปตามแนวทางของระบบรัฐ เป็นต้น

สำหรับความสนใจในงานเรื่องป่านั้น มิได้มีแต่เฉพาะกลุ่มชาวบ้าน นักพัฒนา และนักวิชาการในประเทศเท่านั้น แต่ยังมีนักวิชาการต่างประเทศที่ให้ความสนใจอยู่ โดยเฉพาะเรื่องราวการพัฒนาป่าชุมชนในด้านสิทธิ นโยบาย และกฎหมาย เช่น โอเวน ลินส์ และเคิร์ก ทัลลอบทท์ การจัดการป่าโดยอาศัยชุมชนเป็นพื้นฐาน เสียงซานรับที่ดั่งขึ้น 1989, เจมส์ เอ ฮาฟเนอร์ การจัดการประชาชนและต้นไม้ในป่าสงวนประเทศไทย 1990, เฮริส 1999, พิซเซอร์ และคณะ 1999, โฟร์เฟนเบอร์เกอร์ 1997, เป็นต้น อย่างเช่นในงานวิจัยฉบับนี้ที่แปลจากเรื่อง Thailand Community Forest Bill: U-Turn or Roundabout in Forest Policy? (เบรนนอร์ และคณะ 2543) เป็นงานเขียนของนักศึกษาปริญญาเอกชาวเยอรมัน 6 คน ได้เสนอประสบการณ์ของตนเองที่มีกับป่าชุมชนในประเทศไทย โดยมุ่งเน้นในเรื่องการจัดการทรัพยากรท้องถิ่น และการพัฒนานโยบายป่าไม้ในพื้นที่ต่าง ๆ ในภาคตะวันตก ภาคเหนือ และภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทย ซึ่งในงานดังกล่าวให้ภาพรวมของทัศนะ “ระดับโลก” ที่มีต่อประเด็น “ระดับท้องถิ่น”

มองธรรมชาติและป่าไม้ที่เปลี่ยนไปในแง่ของการสูญเสียว่านโยบายของป่าไม้โลกควรปรับเปลี่ยนให้เหมาะกับสถานการณ์ คือการมีส่วนร่วมของชุมชน เพื่อการพัฒนาที่ยั่งยืน และได้้นำประสบการณ์ของผู้เขียนทั้ง 6 คน คือ

Oliver Pye นักวิชาการป่าไม้ วิจัยเรื่องความขัดแย้งทางสังคม และการเมืองระหว่างกลุ่มยุทธศาสตร์ กลุ่มต่าง ๆ ในขบวนการของ “กลุ่มผู้นำ” และของเกษตรกร

Verena Brenner นักภูมิศาสตร์ ศึกษาการใช้ป่าที่ถูกรื้อทำลายตามฤดูกาลของคนในท้องถิ่นที่แม่น้ำสงครามในจังหวัดสกลนคร และนครพนม

Rolf Dieter Sprung นักวิชาการป่าไม้ ศึกษาวิธีการให้ท้องถิ่นมีส่วนร่วมในการรักษาป่า โดยศึกษาผลกระทบจากโครงการที่มีต่อทรัพยากรป่าไม้ท้องถิ่นในจังหวัดเชียงใหม่

Rainer Schwarzmeier นักเศรษฐศาสตร์เกษตร มุ่งเน้นด้านเศรษฐกิจของป่าชุมชนแห่งหนึ่ง ซึ่งหมู่บ้าน 5 แห่งในจังหวัดศรีสะเกษบริหารจัดการร่วมกัน

Christl Kessler นักสังคมวิทยา ทำการศึกษาหมู่บ้านในจังหวัดน่านเกี่ยวกับการจัดระเบียบทางสังคมของป่าชุมชนในระดับหมู่บ้าน

Rainer Buergin นักมานุษยวิทยา ศึกษาการเปลี่ยนแปลงทางสังคมในหมู่บ้านชาวกะเหรี่ยงในเขตรักษาพันธุ์สัตว์ป่าทุ่งใหญ่นเรศวร จังหวัดกาญจนบุรี

ซึ่งงานทั้งหมดถือเป็นทัศนระดับ “ท้องถิ่น” เสนอต่อประเด็น “ระดับโลก” เพื่อเสนอแนะแนวทางการแก้ปัญหาป่าชุมชนให้เกิดผลสำเร็จ

สำหรับในช่วงเวลาดังกล่าว อานันท์ กาญจนพันธุ์ นั้นก็ได้พยายามเสนองานวิจัยในประเด็นเรื่องสิทธิและการจัดการทรัพยากรของชุมชนให้เห็นมากขึ้น เช่นในปี พ.ศ. 2543 ได้เสนองานวิจัย 2 เรื่องด้วยกัน คือ 1. พลวัตของชุมชนในการจัดการทรัพยากรกระบวนทัศน์ และนโยบาย 2. พลวัตของชุมชนในการจัดการทรัพยากร สถานการณ์ในประเทศไทย ในเรื่องแรกนั้นเป็นงานวิจัยที่ทำการศึกษาเกี่ยวกับปัญหาของชุมชนในการจัดการทรัพยากรในประเทศไทย โดยในงานส่วนหนึ่งนั้นพูดถึงชุมชนกับการจัดการทรัพยากรป่าไม้ โดยวิเคราะห์จากแง่มุมของกฎหมายและประเด็นท้องถิ่น ไพสิฐ พาณิชยกุล ซึ่งเป็นผู้ทำการศึกษาได้เสนอการศึกษาในแง่ของการสำรวจ และสังเคราะห์องค์ความรู้เกี่ยวกับกฎหมายการจัดการทรัพยากร (ที่ดินและป่าไม้) ของชุมชนว่าเป็นอยู่อย่างไร เพื่อทำความเข้าใจรากฐานของกระบวนการในการเกิดขึ้นและดำรงอยู่ขององค์ความรู้ในทางกฎหมาย ซึ่งก็พบว่าพัฒนาการของแนวความคิดในกฎหมายปัจจุบันเกิดขึ้นจากกระบวนการในการสร้างรัฐสมัยใหม่ และเมื่อพูดถึงแนวความคิดของกฎหมายเกี่ยวกับทรัพยากรแล้ว รัฐไม่ได้มองทรัพยากรในลักษณะที่มีปฏิสัมพันธ์กัน ภายใต้การมองทรัพยากรแบบแยกส่วนนี้

ได้สร้างปัญหาให้กับชุมชนในที่สุด จนในปัจจุบันได้มีการเรียกร้องให้กฎหมายมีมิติของความเป็นคน หรือคำนึงถึงความเป็นมนุษย์ให้มากยิ่งขึ้น

ส่วนฉบับที่ 2 นั้นต่อเนื่องจากกระบวนการทัศน์และนโยบายที่เกี่ยวข้องกับแบบแผนการจัดการทรัพยากร คือ พลวัตของชุมชนในการจัดการทรัพยากร สถานการณ์ในประเทศไทย โดยงานวิจัยนี้เป็นการรวบรวมข้อมูลภาคสนามในภูมิภาคต่าง ๆ ในประเทศไทย เพื่อเข้าใจถึงสภาพปัญหาและความขัดแย้งในการจัดการทรัพยากรระหว่างชุมชนกับรัฐ เช่น ในงานวิจัยภาคเหนือที่ ดร.ชูศักดิ์ วิทยาภักดิ์ เสนอไว้ก็คล้ายคลึงกับปัญหาที่เกิดขึ้นในสถานการณ์ทั่วประเทศ คือ ชุมชนได้รับการพิจารณาเป็นเพียงส่วนประกอบ ชุมชนถูกเบียดขับออกจากการเข้าถึงทรัพยากรป่าไม้ถูกลดรอนสิทธิจากรัฐในรูปแบบต่าง ๆ เช่น การประกาศเขตป่าสงวน การประกาศเขตป่าอนุรักษ์ ชุมชนชายขอบมักถูกมองว่าเป็นต้นเหตุของปัญหาสิ่งแวดล้อมในบริเวณศูนย์กลาง ดังนั้นนโยบายรัฐจึงมุ่งเพื่อควบคุมพฤติกรรมของผู้คนที่อยู่บริเวณดังกล่าวที่มักถูกมองว่าขาดความรู้และจิตสำนึกในการอนุรักษ์ทรัพยากร

หลังจากมีความพยายามเสนอร่างพระราชบัญญัติป่าชุมชนในปี พ.ศ.2537 งานการศึกษาที่รวบรวมองค์ความรู้ในเรื่องสิทธิ และรัฐธรรมนูญก็ปรากฏให้เห็นมากขึ้น ในปี พ.ศ. 2545 เครือข่ายป่าชุมชนประเทศไทยได้เสนอหนังสือเรื่อง พระราชบัญญัติป่าชุมชน ชาวบ้านคือคนรักษาป่า (เครือข่ายป่าชุมชนประเทศไทย 2545) ขึ้นมา เพื่อที่จะให้เป็นข้อมูลพื้นฐานในเรื่องเกี่ยวกับพ.ร.บ. ป่าชุมชน และเป็นหลักฐานทางประวัติศาสตร์ที่บ่งบอกร่องรอยของขบวนการต่อสู้ภาคประชาชนครั้งแรกในยุคปฏิรูปการเมือง หลังรัฐธรรมนูญฉบับ สสร. ประกาศใช้ นอกจากนั้นก็ยังแสดงให้เห็นความหลากหลาย หรือความเป็นสหวิทยาการของขบวนการต่อสู้ในพ.ร.บ. ป่าชุมชน ประกอบไปด้วยการจัดการเกี่ยวกับอำนาจการปกครองและการตัดสินใจที่มีหลักกฎหมาย คือ รัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทยฉบับ สสร. เป็นเกณฑ์ และมีทิศทางด้านประวัติศาสตร์ในแง่ของจุดเริ่มต้นของการเสนอกฎหมายของภาคประชาชน และขบวนการต่อสู้เพื่อให้ได้มาซึ่งกฎหมายที่ยังคงรักษาเจตนารมณ์เดิมเอาไว้ มิติทางด้านการศึกษาที่สวนทางกับการศึกษากระแสหลัก คือ เป็นองค์ความรู้จากชนชั้นรากหญ้าหรือภูมิปัญญาชาวบ้าน เป็นต้น

ตามมาด้วยงานประชุมทางวิชาการในปี พ.ศ. 2545 เรื่อง “ทิศทางป่าชุมชนไทยหลังการประชุมสิ่งแวดล้อมโลก” โดยหลังจากเสร็จสิ้นงานสัมมนาครั้งนี้ก็ได้จัดทำบทความเรื่อง ทิศทางที่ยั่งยืนของสังคมไทยกับป่าชุมชน : มุมมองสหวิทยาการ โดยมี สุริชัย หวันแก้ว เป็นบรรณาธิการ สัมมนาครั้งนี้เน้นมุมมองของศาสตร์แขนงต่าง ๆ เช่น มุมมองทางรัฐศาสตร์ที่มองเรื่องรัฐกับสิทธิการใช้ประโยชน์จากป่าของประชาชน และมุมมองเศรษฐศาสตร์ที่มองไปถึงผืนป่าซึ่งถือว่าเป็น

ทรัพยากรมีส่วนร่วมที่ประชาชนและรัฐจะต้องดูแลร่วมกัน เพื่อรักษาทรัพยากรเอาไว้ร่วมกันในระยะยาว ส่วนมุมมองทางนิติศาสตร์นั้นมองไปที่เรื่องกฎหมายที่รัฐใช้นั้นไม่ควรคลุมและใช้ประโยชน์เป็นส่วนใหญ่ โดยรัฐใช้อำนาจที่เรียกว่าอำนาจอธิปไตย ยึดทรัพยากรมาไว้เป็นของรัฐ และละเลยสิทธิชุมชนที่ควรจะมีส่วนร่วมในการบริหารจัดการธรรมชาติสิ่งแวดล้อม เป็นต้น

ส่วนที่ 2 จะเป็นการศึกษาไปที่งานวิจัยในเรื่องป่าชุมชน องค์ความรู้ของชุมชน และการจัดการป่าของชุมชน โดยจะมีนักวิจัย และนักวิชาการให้ความสนใจและทำการศึกษาเกี่ยวกับประเด็นดังกล่าวค่อนข้างมากปิ่นแก้ว เหลืองอร่ามศรี เป็นผู้หนึ่งที่ทำให้ความสนใจ เช่นในปี พ.ศ. 2534 ปิ่นแก้วได้ทำการศึกษา องค์ความรู้นิเวศวิทยาของชุมชนเกษตรกรรมในเขตป่า ศึกษากรณีชุมชนกะเหรี่ยงในเขตรักษาพันธุ์สัตว์ป่าทุ่งใหญ่นเรศวร ที่เกี่ยวกับความรู้ทางนิเวศวิทยาของชุมชนกะเหรี่ยงที่หมู่บ้านเกริงบอ ตำบลแม่จัน อำเภออุ้มผาง จังหวัดตาก โดยศึกษาถึงระบบความรู้ ความคิด การนิยามธรรมชาติ และมโนทัศน์ที่มีต่อระบบทางธรรมชาติ โดยพิจารณาบทบาทของความรู้ทางนิเวศวิทยาของชุมชนที่มีต่อระบบการผลิตเพื่อการยังชีพ ตลอดจนกระบวนการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ เสถียรภาพของระบบการจัดการในทางนิเวศวิทยา และความเกี่ยวข้องกับการจัดระเบียบทางสังคมของชุมชน นอกจากนี้ปิ่นแก้วยังศึกษาถึงเงื่อนไขและปัจจัยที่จะก่อให้เกิดความเปลี่ยนแปลงทางด้านความรู้

ซึ่งจากการศึกษาพบว่า ความรู้ทางนิเวศวิทยาที่มีความสำคัญมากที่สุด คือ ระบบความรู้ที่เกี่ยวกับการผลิตภายใต้ระบบเกษตรกรรมแบบไร่หมุนเวียน และภายในระบบความรู้เกี่ยวกับธรรมชาตินี้ สิ่งสำคัญอันเป็นรากฐานของความรู้ คือ มโนทัศน์ที่มีเกี่ยวกับจักรวาลวิทยาตามความเชื่อในวัฒนธรรมกะเหรี่ยง ซึ่งได้จัดวางสรรพสิ่งที่ดำรงชีวิตอยู่ภายใต้อาณาจักรเดียวกัน และมีความสัมพันธ์เกี่ยวโยงซึ่งกันและกันอย่างมีลำดับชั้น ความรู้และมโนทัศน์ที่มีต่อธรรมชาติเช่นนี้ได้ทำให้การจัดการทรัพยากรธรรมชาติภายใต้ระบบการทำไร่หมุนเวียนมีเสถียรภาพอย่างยิ่ง

นอกจากนั้นก็ศึกษาถึงความเปลี่ยนแปลงของหมู่บ้านจะแก ตำบลไล่โว่ อำเภอสังขละบุรี จังหวัดกาญจนบุรี เป็นกรณีศึกษา เพราะเป็นหมู่บ้านที่มีโครงการรัฐลงทำงานพัฒนาเข้มข้นมากที่สุด และกำลังอยู่ในช่วงเปลี่ยนผ่านทางวัฒนธรรมและความรู้ที่สำคัญ ผลการศึกษาพบว่าความเปลี่ยนแปลงที่สำคัญเกิดขึ้นภายใต้เงื่อนไขของการใช้อำนาจ และการครอบงำจากรัฐด้วยกลไกของการพัฒนาเศรษฐกิจแบบทุนนิยม การบังคับให้เปลี่ยนแปลงด้วยระบบโรงเรียน และการเก็บภาษีที่ดินของรัฐ ทำให้ส่งผลต่อการเปลี่ยนแปลงทางความคิด และมโนทัศน์ของชุมชนที่มีต่อธรรมชาติ และความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์และธรรมชาติ ซึ่งจะส่งผลต่อเนื่องถึงระบบการจัดการทรัพยากรธรรมชาติในที่สุด และการศึกษาข้างชี้ให้เห็นถึงพลวัตของชุมชน ซึ่งได้ก่อรูปขึ้นเป็น

ขบวนการทางวัฒนธรรม เพื่อตอบโต้การเปลี่ยนแปลง พลวัตอันนี้เป็นผลมาจากพัฒนาการทางประวัติศาสตร์ซึ่งได้ทำให้ชุมชนกะเหรี่ยงมีรากฐานทางวัฒนธรรมอันเข้มแข็ง และสิ่งนี้จะป็นเงื่อนไขสำคัญต่อการปรับทิศทางการเปลี่ยนแปลงทางความรู้ และการจัดการทรัพยากรธรรมชาติของชุมชนต่อไปในอนาคต

หรือจากงานวิทยานิพนธ์ในปี พ.ศ. 2536 ของนางสาวศลิษา พึ่งแสงแก้ว เรื่อง การมีส่วนร่วมของประชาชนในการอนุรักษ์ป่าไม้ ศึกษาเฉพาะกรณีป่าชุมชนบ้านห้วยแก้ว อำเภอสันกำแพง จังหวัดเชียงใหม่ ก็ได้ทำการศึกษาระบบการมีส่วนร่วมของชาวบ้านห้วยแก้วและบ้านเตาดินในกิจกรรมป่าชุมชน ซึ่งแต่เดิมชาวบ้านในชุมชนได้อาศัยพึ่งพิงป่าในการดำรงชีวิตมาเป็นเวลานาน จนกระทั่งมีปัญหาเกี่ยวกับทางรัฐในเรื่องเข้าใช้ประโยชน์จากป่า ชาวบ้านห้วยแก้วและบ้านเตาดินก็ได้ต่อสู้เรียกร้อง และยึดถือป่าว่าเป็นสิทธิร่วมกันของชุมชนไม่ใช่ของหลวงหรือของรัฐ ชาวบ้านทุกคนจึงมีสำนึกร่วมกันถึงสิทธิและหน้าที่ในการจัดการและใช้ประโยชน์จากป่าไปพร้อม ๆ กัน เมื่อมีการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจ การเมือง สังคมและวัฒนธรรม ชาวบ้านก็พยายามปรับเปลี่ยนแนวทางการจัดการทรัพยากรของชุมชนอยู่ตลอดเวลา เพื่อให้ชาวบ้านสามารถอยู่ร่วมกับป่าได้ตลอดไป ซึ่งสอดคล้องกับงานวิทยานิพนธ์ของ วันดี จินสวัสดิ์ ก็ได้วิจัยเรื่อง การมีส่วนร่วมของประชาชนในการอนุรักษ์ป่าไม้ เช่นกัน โดยทำการศึกษาที่หมู่บ้านป่าไม้ท่ากะบาก อำเภอเมือง จังหวัดสระแก้ว และสารนิพนธ์เรื่อง การศึกษาการมีส่วนร่วมของชาวบ้านในการจัดการป่าชุมชน กรณีศึกษาป่าชุมชนบ้านแม่เย็น หมู่ 4 ตำบลวังทอง อำเภอวังเหนือ จังหวัดลำปาง ของนางสาวพรศิริ คตบุญ

ในปี พ.ศ. 2538 ส่วนป่าชุมชน กรมป่าไม้ ก็ได้เสนองานวิจัยเรื่อง การวิเคราะห์การใช้พื้นที่สาธารณะประโยชน์เพื่อพัฒนาป่าชุมชน : กรณีศึกษา อำเภอเสิงสาง จังหวัดนครราชสีมา เพื่อที่จะให้เป็นรูปแบบการพัฒนาและส่งเสริมพัฒนาป่าชุมชนในที่ดินสาธารณะต่อไป

ตามมด้วยในปี พ.ศ. 2539 สถาบันวิจัยชาวเขา กรมประชาสงเคราะห์ กระทรวงแรงงานและสวัสดิการสังคม ได้เสนอ บทวิเคราะห์เบื้องต้นในศักยภาพในการจัดการทรัพยากรดิน-น้ำ-ป่า ของชาวกะเหรี่ยง 6 หมู่บ้าน คือ แม่หมื่นใน แม่หมื่นนอก แม่ต้อมใน และต้อมนอก ในเขตตำบลหัวเมือง อำเภอเมืองปาน จังหวัดลำปาง และกลุ่มหนองมณฑา และกลุ่มขุนวิน ตำบลแม่วินกิ่งอำเภอแม่วาง จังหวัดเชียงใหม่ ซึ่งผลการศึกษาพบว่ากะเหรี่ยงทั้ง 6 หมู่บ้าน การจัดการทรัพยากรโดยอาศัยความเชื่อในสิ่งศักดิ์สิทธิ์ทั้งธรรมชาติและจิตวิญญาณ แต่การแทรกตัวเข้ามาของระบบความคิดสมัยใหม่ได้ทำให้ความเชื่อที่เคยยึดถือปฏิบัติมานั้นล้นคลอนไม่มากนักน้อย

งานศึกษาเกี่ยวกับการจัดการป่าของชุมชนเป็นงานวิจัยที่ปรากฏให้เห็นค่อนข้างมาก อีกงานหนึ่ง เช่น งานการศึกษาเรื่อง การจัดการป่าขององค์กรชุมชนในเขตอุทยานแห่งชาติ ศึกษากรณีหมู่บ้านก้อทุ่ง ตำบลก้อ อำเภอลี้ จังหวัดลำพูน ในปี พ.ศ. 2540 ซึ่งเป็นการศึกษาการจัดการป่าของชุมชนท้องถิ่นดั้งเดิมที่เคยมีชีวิตผูกพันอยู่กับป่า จนกระทั่งสมัยเปิดสัมปทานป่าของรัฐได้ทำให้ป่าเสื่อมโทรม จนรัฐได้ประกาศเขตแนวอุทยานแห่งชาติ แต่ชาวบ้านในชุมชนกับรัฐก็ตกลงกันได้ เมื่อรัฐยอมให้ชุมชนกันอาณาเขตป่าใช้สอยที่เรียกกันว่า “ป่าแพะ” ให้เป็นป่าชุมชนของหมู่บ้าน และงานสารนิพนธ์ของนางสาวนภาพร ต้อยดี เรื่อง การจัดการป่าชุมชน: ศึกษาเฉพาะกรณีหมู่บ้านป่าแหม หมู่ 5 ตำบลวังซ้าย อำเภอวังเหนือ จังหวัดลำปาง และวิทยานิพนธ์ของนายชินกร ดีสุยา เรื่อง การเข้าไปมีส่วนร่วมของบัณฑิตอาสาสมัครในกระบวนการจัดตั้งป่าชุมชน: กรณีศึกษาเฉพาะบ้านบนทุ่ง หมู่ที่ 9 ตำบลทุ่งฮั่ว อำเภอวังเหนือ จังหวัดลำปาง เป็นต้น

ในปี พ.ศ. 2540 สันฐิตา กาญจนพันธุ์ ได้ศึกษาถึงความสัมพันธ์ระหว่างชุมชนกับป่า และการปรับตัวกับการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นในสังคมของชุมชน และดูถึงการจัดการป่าชุมชนที่มีศูนย์กลางการดูแลอยู่ที่วัดในชุมชน และในปี พ.ศ. 2543 การศึกษาของพระมหาจำเริญ ะคังคิวิ วิทยานิพนธ์สังคมศาสตรมหาบัณฑิต สาขาสิ่งแวดล้อม คณะสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหิดล เรื่อง การอนุรักษ์ป่าชุมชนแนวพุทธ ศึกษากรณีวัดป่าบ้านขาด ตำบลนาคู กิ่งอำเภอนาคู จังหวัดกาฬสินธุ์ เป็นการศึกษาเรื่องป่าอีกมิติหนึ่งโดยใช้แนวคิดเรื่องพุทธศาสนา มองไปที่โลกทัศน์ของพระสงฆ์และชาวบ้านที่มีต่อป่า โดยพระสงฆ์มองป่าว่าเป็นธรรมชาติภายนอกที่ผลต่อการฝึกฝนทางด้านจิตวิญญาณ มองป่าในฐานะเป็นครูหรือเป็นอุปรกรณ์ที่จะทำให้เห็นความเจริญและความเสื่อมในธรรมชาติ มองธรรมชาติเป็นสิ่งที่บริสุทธิ์มีคุณค่าที่จะทำให้เข้าถึงธรรมะได้เร็ว ส่วนโลกทัศน์ของชาวบ้านแม้ว่าจะมีความแตกต่างจากพระสงฆ์ออกไป ซึ่งโลกทัศน์ที่มีต่อป่าของชาวบ้านยังเป็นการมองป่าในลักษณะยังมีความต้องการเข้าไปอาศัยป่าเพื่อเป็นสิ่งสนองตอบทางด้านกายภาพ และมองเห็นคุณค่าของป่าในด้านจิตใจ และอยากที่จะรักษาป่าเอาไว้ เพราะเป็นป่าที่อยู่ที่ปฏิบัติธรรมของพระสงฆ์

คล้ายคลึงกับงานวิทยานิพนธ์ของพระอุปรกรณ์ ชูเชื้อ เรื่อง บทบาทพระสงฆ์และการมีส่วนร่วมของประชาชนในการจัดการป่าในบริเวณภาคตะวันออกเฉียงเหนือ (2544) ที่ศึกษาถึง บทบาทพระสงฆ์และกระบวนการมีส่วนร่วมของประชาชนในการจัดการป่าที่ชุมชนบ้านท่ามะไฟหวาน อำเภอแก่งคร้อ จังหวัดชัยภูมิ และบ้านท่าลาด อำเภอภูซุ่ม จังหวัดยโสธร โดยพบว่าพระสงฆ์มีบทบาทในการจัดการป่าด้วยการเป็นผู้ให้การศึกษา ผู้นำการพัฒนาจิตใจ และผู้นำด้านกิจกรรมกลุ่มในการอนุรักษ์ป่า แนวทางของพระสงฆ์ได้ส่งผลกระทบต่อกระบวนการมีส่วนร่วมของ

ประชาชนในการจัดการป่า โดยการร่วมแสดงเจตจำนงในการอนุรักษ์ป่าและร่วมกันดูแลรักษาป่า ด้วยความรู้สึกเป็นเจ้าของ

ในปี พ.ศ. 2544 การศึกษาเรื่อง การเคลื่อนไหวในพื้นที่สาธารณะของผู้หญิงในการจัดการป่าชุมชน จังหวัดลำพูน (วิเศษ สุจินพรหม 2544) เป็นการเปิดพรมแดนการศึกษาป่าชุมชน ในมิติที่แตกต่างไปจากเดิม เนื่องจากงานการศึกษาที่ผ่านมาพบว่ามักจะขาดมิติความเป็นหญิง ชาย และมองชุมชนว่าผสมกลมกลืนกันดี ซึ่งงานการศึกษานี้ชี้ให้เห็นว่าเพศหญิงก็มีความเข้าใจ และต้องการใช้ประโยชน์ต่างจากผู้ชายในชุมชน และผู้หญิงมีพื้นที่ภายในชุมชนที่เป็นพื้นที่ สาธารณะที่ผู้หญิงสามารถแสดงบทบาทได้ และเสริมให้สามารถก้าวไปมีบทบาทในพื้นที่ สาธารณะระดับจังหวัดและในระดับที่กว้างกว่านั้นได้เช่นกัน

ต่อมาในปี พ.ศ. 2542 งานเกี่ยวกับการวิเคราะห์กฎหมายเกี่ยวกับป่าชุมชนก็เริ่ม ปรากฏให้เห็น อีรพรรณ ใจมั่น วิทยานิพนธ์พัฒนาชุมชนมหาบัณฑิต คณะสังคมสงเคราะห์ศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ เรื่อง การผลักดันนโยบายโดยการมีส่วนร่วมของประชาชน : ศึกษา เฉพาะกรณีร่างพระราชบัญญัติป่าชุมชน

ศึกษาพัฒนาการของการร่างพระราชบัญญัติป่าชุมชน และบทบาทของกลุ่มที่มีส่วน เกี่ยวข้องในการผลักดันร่างพระราชบัญญัติป่าชุมชน พร้อมทั้งศึกษากลไกการหาข้อยุติความ ชัดแย้งในการร่างพระราชบัญญัติป่าชุมชน ซึ่งผลการศึกษาพบว่าการจัดการทรัพยากรป่าเดิมอยู่ ภายใต้การดูแลของชุมชนท้องถิ่น และเมื่อมีการสถาปนากรมป่าไม้ขึ้น อำนาจในการจัดการ ทั้งหมดก็ถูกรวมศูนย์อำนาจไว้กับรัฐเพียงองค์กรเดียว และจากกระแสการเรียกร้องเรื่องสิทธิชุมชน และการก่อตัวของแนวคิด “ป่าชุมชน” ในฐานะเป็นทิศทางของการจัดการทรัพยากรป่า โดยการมี ส่วนร่วมของประชาชน กรมป่าไม้ ในฐานะองค์กรที่รับผิดชอบโดยตรง ต้องร่างพระราชบัญญัติป่า ชุมชนขึ้น โดยการนำเสนอครั้งแรกในปี พ.ศ. 2534 ต่อมาก็ปรับเปลี่ยนเพิ่มเติมร่างเป็น พระราชบัญญัติป่าชุมชนฉบับประชาชนขึ้น

และงานศึกษามาตรการทางกฎหมายในการมีส่วนร่วมของชุมชนในการบริหารจัดการ ทรัพยากรป่า (สมิตา ยอดพรหม 2548) ที่ทำการศึกษากฎหมายที่เกี่ยวข้องกับป่าไม้ เพื่อวิเคราะห์ กฎหมายที่รับรองสิทธิของชุมชนตามรัฐธรรมนูญ ซึ่งกฎหมายที่ศึกษาก็มีทั้งพระราชบัญญัติป่าไม้ พุทธศักราช 2484 พระราชบัญญัติอุทยานแห่งชาติ พ.ศ. 2504 พระราชบัญญัติป่าสงวนแห่งชาติ พ.ศ. 2507 พระราชบัญญัติสงวนและคุ้มครองสัตว์ป่า พ.ศ. 2535 และพระราชบัญญัติสวนป่า พ.ศ. 2535 และทำการศึกษาร่างพระราชบัญญัติป่าชุมชน พ.ศ. ... ฉบับสุดท้ายที่ผ่านการพิจารณา ของสภาผู้แทนราษฎรและวุฒิสภา

ตามมาด้วยงานศึกษาเกี่ยวกับโลกทัศน์ของชาวปกากะญอในปี 2542 เรื่อง ป่าเจ็ด
ชั้น ปัญญาปราชญ์ จากคำบอกเล่าของพ่อหลวงจอนิ โอดิเซา ที่พูดถึงองค์ความรู้ในการจัดการ
ทรัพยากรของชาวปกากะญอ

และงานนิเวศวิทยาชาติพันธุ์ ทรัพยากรชีวภาพ และสิทธิชุมชน ของยศ สันตสมบัติ ที่
นำเสนอว่าความรู้ความเข้าใจเกี่ยวกับความหลากหลายทางชีวภาพและระบบนิเวศนั้น เกิดขึ้นจาก
วิถีคิดและมุมมองที่หลากหลายและแตกต่างกันไปตามกลุ่มชาติพันธุ์ และการปรับตัวของมนุษย์
กลุ่มต่าง ๆ ที่ดำรงชีวิตอยู่ภายใต้บริบทและเงื่อนไขทางกายภาพและวัฒนธรรมที่แตกต่างกัน
ดังเช่นที่ปรากฏให้เห็นในงานวิจัยที่ร่วมอยู่ในบทความทางวิชาการดังกล่าว ทั้ง

- ดั่งซั้ว แนวคิดในการจัดการความเจ็บป่วยกลุ่มชาติพันธุ์ม้ง
- องค์ความรู้ในการจัดการทรัพยากร และสุขภาพของชาวเมี่ยน
- เมสะละอาเลนาม ระบบการจัดการทรัพยากรของชาวลัวะ บ้านเฮาะ เป็นต้น

และหนังสือรวมบทความจากการประชุมประจำปีทางมานุษยวิทยาครั้งที่ 3 เรื่อง
ความรู้กับการเมืองเรื่องทรัพยากร บทความต่าง ๆ ที่ปรากฏในหนังสือสะท้อนให้เห็นความสนใจใน
เรื่องความขัดแย้งระหว่างรัฐ กับชุมชนท้องถิ่นในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ และแสดงให้เห็น
ว่าชุมชนท้องถิ่นต่าง ๆ ได้มีพัฒนาการในการจัดการกับความขัดแย้งโดยอาศัยภูมิปัญญาพื้นบ้าน
และกลไกทางสังคมวัฒนธรรม ในการตอบโต้กับทางรัฐและนโยบายในการจัดการ
ทรัพยากรธรรมชาติของรัฐในพื้นที่ต่าง ๆ เช่น

บทความแรก “ความจริง วัฒนธรรม และความเชื่อ: การเมืองและการผลิตความรู้ป่า
ไม้ในไทย” เป็นบทความของปิ่นแก้ว เหลืองอร่ามศรี ซึ่งนำเสนอให้เห็นว่า วิทยาศาสตร์ป่าไม้ ซึ่งถือ
กันว่าเป็นความรู้สมัยใหม่ที่เป็นรากฐานให้รัฐสามารถจัดการกับป่าได้อย่างชอบธรรม ได้พัฒนาขึ้น
มาในบริบทของสังคมตะวันตกที่กำลังสร้างรัฐชาติแบบรวมศูนย์ และระบบเศรษฐกิจแบบทุนนิยม
เมื่อองค์ความรู้ดังกล่าวแพร่หลายเข้าสู่สังคมไทย ได้เอื้ออำนวยให้รัฐไทยกำหนดความหมายของ
ป่าให้เป็น “ป่าไม้” ในความหมายของทุนนิยม ในขณะที่เดียวกันกระบวนการดังกล่าวก็ได้ทำลาย
ความรู้ประเภทอื่น ๆ ว่า “ไม่เป็นวิทยาศาสตร์” ทำให้เจ้าของความรู้เหล่านั้นถูกกีดกันออกไป ไม่ให้
เข้าถึงทรัพยากรป่า

อัจฉรา รักยุติธรรม ในบทความ “นิเวศวิทยาพื้นบ้าน: การต่อสู้ของคนชายขอบเพื่อ
สร้างพื้นที่ทางสังคมของคนกับป่า ได้แสดงให้เห็นว่า นโยบายของรัฐที่จะอนุรักษ์พื้นที่ป่าไว้เป็น
แหล่งศึกษาและท่องเที่ยว ได้สร้างความเดือดร้อนให้กับชุมชนท้องถิ่น ซึ่งถูกปฏิเสธสิทธิในการใช้
และครอบครองพื้นที่ป่า โดยการถูกขับไล่ออกจากป่า แต่ชุมชนบ้านแม่คองซ้าย ตำบลเมืองคอง

อำเภอเชียงดาว จังหวัดเชียงใหม่ ได้ปรับกระบวนการดำเนินการต่อสู้กับการปฏิบัติของรัฐ โดยการสร้างองค์ความรู้ “นิเวศวิทยาพื้นบ้าน” และอาศัยพื้นฐานทางวัฒนธรรมดั้งเดิม ให้ความหมายใหม่กับสัญลักษณ์ต่าง ๆ ที่รัฐใช้ อย่างเช่นแผนที่ และพยายามกำหนดตัวตนให้เป็นที่ยอมรับว่าชุมชนสามารถอยู่ร่วมกับป่าได้

ในประเด็นสุดท้ายจะมุ่งให้ความสนใจไปที่เรื่องการเคลื่อนไหวทางสังคม โดยจะศึกษางานทางวิชาการที่เสนอแนวความคิดเรื่องการเคลื่อนไหวทางสังคม พัฒนาการ และความเคลื่อนไหวทางสังคมทั้งประเทศไทยและต่างประเทศ

ในปี พ.ศ. 2540 งานที่ช่วยจุดประกายแนวคิดเกี่ยวกับขบวนการเคลื่อนไหวทางสังคมก็คืองานของ ไชยรัตน์ เจริญสินโอฬาร ใน ขบวนการเคลื่อนไหวทางสังคมรูปแบบใหม่ / ขบวนการเคลื่อนไหวประชาสังคมในต่างประเทศ เป็นงานการศึกษาที่พูดถึงการเคลื่อนไหว ความเปลี่ยนแปลง และความขัดแย้งใหม่ ๆ ที่เกิดขึ้นในสังคมสมัยใหม่ เพื่อต้องการหาคำอธิบาย หรือทำความเข้าใจ ผ่านการใช้กรอบความคิดทฤษฎีชุดหนึ่งที่เรียกขานกันในแวดวงวิชาการกระแสหนึ่งในปัจจุบันว่า “การเมืองแบบใหม่และขบวนการเคลื่อนไหวทางสังคมรูปแบบใหม่” (the new politics and the new social movements) โดยงานศึกษาได้เสนอถึงคำตอบของคำถามที่ว่าทำไมขบวนการเคลื่อนไหวทางสังคมรูปแบบใหม่จึงมีบทบาทและมีความสำคัญมากในปัจจุบันต่อการพัฒนาประชาสังคมและพัฒนาประชาธิปไตย คำตอบที่ผู้เขียนเสนอไว้ในงานวิจัยนี้คือว่า ประการแรก การเมืองแบบเก่า การเมืองแบบเลือกตั้ง การเมืองแบบพรรคการเมือง ที่ดำรงอยู่เป็นเพียงรูปแบบ พิธีกรรมและพิธีกรรมหนึ่งสำหรับการรักษาอำนาจและสถานภาพเดิมเท่านั้น ไม่อาจนำไปสู่การเปลี่ยนแปลงขั้นจากฐานที่สำคัญได้ ดังนั้นถ้าต้องการการเปลี่ยนแปลงก็จำเป็นต้องฉีกออกไปจากการเมืองแบบเก่านี้ และนี่คือบทบาทของขบวนการเคลื่อนไหวทางสังคมรูปแบบใหม่ในฐานะที่เป็นประชาสังคมแบบหนึ่ง ประการที่สอง ความขัดแย้งชุดใหม่ที่เกิดขึ้นมีความยุ่งยากสลับซับซ้อนและรอบด้านเกินกว่าที่รัฐชาติ รัฐบาล ชุมชน ท้องถิ่น รวมตลอดถึงการรวมตัวแบบเก่าในรูปของกลุ่มผลประโยชน์ หรือกลุ่มองค์กรอาสาสมัครต่าง ๆ จะสามารถแก้ไขจัดการได้ แต่ต้องการการร่วมมือร่วมใจในรูปแบบของเครือข่ายโยงใยทั้งในระดับท้องถิ่น ประเทศ และโลกเพื่อแก้ปัญหา ดังกรณีของขบวนการอนุรักษ์ธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม เป็นต้น ส่วนเหตุผลที่สาม เป็นเรื่องของขีดจำกัดของทั้งฝ่ายซ้าย และฝ่ายขวา เท่าที่ผ่านมาในการพัฒนาประชาธิปไตยและประชาสังคม เพราะทั้งสองฝ่ายต่างก็นำไปสู่ระบบเผด็จการแต่คนละแบบ ประชาธิปไตยแบบตัวแทน เป็นเพียงประชาธิปไตยของระบบทุนนิยมที่ครอบงำประชาชน ด้วยลัทธิบริโภคนิยมแบบต่าง ๆ เท่านั้น ส่วนประชาธิปไตยของฝ่ายซ้ายในรูปของรัฐสวัสดิการ นอกจากสิ้นเปลืองงบประมาณอย่างมหาศาล

แล้ว ยังเป็นเพียงการมุ่งสลายประชาสังคม พร้อม ๆ กับการสร้างความแข็งแกร่งให้กับรัฐเท่านั้น ใน
 นัยนี้ ขบวนการเคลื่อนไหวทางสังคมรูปแบบใหม่จึงเป็นทางเลือกที่สาม เป็นพลังที่อยู่นอกเหนือ
 สถาบันทางการเมืองที่ดำรงอยู่ เป็นพื้นที่ทางการเมือง (political space) ชนิดพิเศษที่ไม่ใช่ทั้งรัฐ
 ระบบเศรษฐกิจ และเรื่องส่วนตัว งานศึกษาเกี่ยวกับประชาสังคมส่วนใหญ่เท่าที่ผ่านมา มักไม่ให้ความสำคัญกับรัฐ มองข้ามรัฐ มุ่งแต่จะสร้างความแข็งแกร่งให้กับประชาสังคม แต่ขบวนการ
 เคลื่อนไหวทางสังคมรูปแบบใหม่ ในฐานะที่เป็นประชาสังคมรูปแบบหนึ่ง แสดงให้เราเห็นว่าจริง ๆ
 แล้วประชาสังคมกับรัฐไปด้วยกันเสมอ ต่างก็เป็นเงื่อนไขของกันและกัน ฉะนั้นประชาสังคมใน
 รูปแบบของขบวนการเคลื่อนไหวทางสังคมรูปแบบใหม่ จึงเป็นกลไกหนึ่งในการปรับเปลี่ยน
 ความสัมพันธ์ระหว่างรัฐกับประชาชนในสังคมปัจจุบัน

ต่อมาในปีเดียวกัน ธเนศ อาภรณ์สุวรรณ ได้เสนองานทางวิชาการเรื่อง ประชาสังคม:
 พัฒนาการและนัยยะแห่งอนาคต งานศึกษาชิ้นนี้เป็นความพยายามที่จะตรวจสอบถึงการก่อตัว
 และพัฒนาการความคิดประชาสังคมไทย โดยอาศัยแนวคิดและทฤษฎีของพัฒนาการความคิด
 ประชาสังคมตะวันตกเป็นเครื่องมือในการเปรียบเทียบ แต่งานศึกษาของธเนศโน้มเอียงไปในการ
 ตรวจสอบความคิดประชาสังคมตะวันตกมากกว่าในประเทศไทย ทำให้การศึกษาพัฒนาการทาง
 ความคิดประชาสังคมไทยจึงยังไม่ลงลึกในรายละเอียดเท่าที่ควร

โกมาตร จึงเสถียรทรัพย์ ใน ประชาสังคม: มิติใหม่ของการเมืองสาธารณะ เป็นงานที่
 มุ่งศึกษาถึงวิวัฒนาการทางแนวความคิดกระบวนการก่อตัวของประชาสังคมร่วมสมัยทั้งใน
 ตะวันตกและประเทศไทย รวมถึงการสำรวจและวิเคราะห์กระแสความเคลื่อนไหวของภาคประชา
 สังคมไทย โดยตรวจสอบแนวความคิดของนักคิดด้านประชาสังคมบางท่านควบคู่กับการตรวจสอบ
 ความเคลื่อนไหวที่เกิดขึ้นจริงของกลุ่มองค์กรประชาสังคมในประเทศไทย แต่งานของโกมาตรไม่ได้
 เจาะลึกลงไปในรายละเอียดทางความคิดประชาสังคมของนักคิด หรือนักวิชาการไทย ทั้งนี้
 เนื่องจากงานของโกมาตรมีวัตถุประสงค์เพื่อต้องการชี้ให้เห็นภาพรวมของความเคลื่อนไหวด้าน
 ประชาสังคมในประเทศไทยในระดับโลกเท่านั้น

งานของโกมาตร จึงเสถียรทรัพย์ มีเนื้อหาและประเด็นการศึกษาล้ำทับงานของ ชู
 ชัย ศุภวงศ์ ใน แนวคิด พัฒนาการ และข้อพิจารณาเกี่ยวกับประชาสังคมไทย และ พัฒนาการของ
 ประชาสังคมไทยร่วมสมัย โดยงานการศึกษาของชูชัยมุ่งศึกษาถึงประวัติศาสตร์การก่อตัวและ
 ที่มาของความสนใจในแนวคิดประชาสังคมร่วมสมัย ทั้งในระดับโลกและสังคมไทย รวมทั้ง
 พิจารณาถึงพัฒนาการขององค์กรประชาสังคมในประเทศไทย โดยยกตัวอย่างความเคลื่อนไหวใน
 ภาควิชาปฏิบัติของกลุ่มองค์กรประชาสังคมร่วมด้วย งานดังกล่าวมีลักษณะงานที่เป็นการสำรวจ

เบื้องต้นเกี่ยวกับพัฒนาการทางความคิดและความเป็นจริงของประชาสังคมไทย โดยเน้นมองภาพรวมเป็นสำคัญ

แต่สำหรับงานการศึกษาอีกชิ้นหนึ่งของชูชัย ศุภวงศ์ ซึ่งทำร่วมกับ ยุวดี คาคาการณ์ไกล ใน ประชาสังคม: ทรรศนะนักคิดในสังคมไทย งานชิ้นนี้ได้แสดงออกถึงความพยายามในการสำรวจตรวจสอบความคิดเห็นด้านประชาสังคมของนักคิด นักวิชาการในสังคมไทย อาทิ ประเวศ วะสี, อเนก เหล่าธรรมทัศน์, ธีรยุทธ บุญมี, ชัยอนันต์ สมุทรวณิช ฯลฯ งานศึกษาของชูชัยและยุวดี ชิ้นนี้เป็นการสำรวจความคิดเห็นด้านประชาสังคมของนักคิดในประเทศไทย โดยเป็นงานศึกษาที่ทำการสำรวจความคิดเห็นโดยวิธีการสัมภาษณ์ผู้ที่มีความรู้เกี่ยวกับประชาสังคมในไทย

แง่มุมเรื่องความเป็นมาของแนวคิดประชาสังคมในสายตาของชูชัยมองว่า เริ่มเกิดขึ้นเมื่อประมาณทศวรรษที่ผ่านมา และลักษณะของประชาสังคมในประเทศไทยนั้นชูชัยมองว่า สังคมไทยมีประวัติศาสตร์และพัฒนาการต่างจากสังคมของประเทศอื่น ๆ ดังนั้นสังคมไทยย่อมมีลักษณะของประชาสังคมที่เป็นเอกลักษณ์เฉพาะตัวในแบบฉบับของตนเอง

ในเวลาใกล้เคียงกันงานวิจัยขบวนการเคลื่อนไหวทางสังคมในประเทศไทย เรื่อง ขบวนการประชาสังคมไทย : ความเคลื่อนไหวภาคพลเมือง ของ อนุชาติ พวงสำลี และกฤตยา อาชวนิจกุล ก็เผยแพร่ตามมา เพื่อต้องการเชื่อมโยงแนวคิดกับกลุ่มที่เคลื่อนไหวอยู่ในพื้นที่ให้ ขบวนการประชาสังคมมีการเติบโตอย่างต่อเนื่อง โดยในงานศึกษาได้นำเสนอความเคลื่อนไหวใหม่หลากหลายมิติที่เกิดจากการลงมือปฏิบัติจริงของนักประชาสังคมหลายกลุ่ม โดยใช้บทความงานวิจัยจากหลากหลายนักคิดเป็นตัวสังเคราะห์ให้เห็นถึงการกำเนิด การดำรงอยู่ และการเปลี่ยนแปลงไปของแนวคิด ทฤษฎี และรูปธรรมของสถานการณ์ที่เปลี่ยนแปลงไปของขบวนการประชาสังคมในประเทศไทย ยกตัวอย่างเช่น ในงานเรื่อง บนเส้นทางสู่ความเป็นประชาสังคมของชาวบ้าน จากสมัชชาเกษตรกรรายย่อยภาคอีสานสู่สมัชชาคนจน ในงานศึกษาได้อธิบายถึงการก่อกำเนิดขึ้นของสมัชชารายย่อยภาคอีสาน และสมัชชาคนจนว่ามีพื้นฐานการเกิดขึ้นในทิศทางเดียวกัน คือ เกิดจากปรากฏการณ์ที่รัฐไม่สามารถเป็นที่พึ่งของประชาชนได้ ชาวบ้านจึงรวมตัวกัน เพื่อเผชิญกับปัญหาที่เกิดขึ้นด้วยการจัดตั้งองค์กรและเครือข่ายที่มีการจัดการแบบเป็นระบบในองค์กรของสมัชชารายย่อยภาคอีสาน และเป็นเครือข่ายแบบหลวม ๆ แบบไม่เป็นทางการแบบสมัชชาคนจน ซึ่งผู้ทำการศึกษาบอกว่าเครือข่ายทั้ง 2 ยังไม่บรรลุถึงเป้าหมายการรวมกลุ่มแบบประชาสังคมอย่างเต็มรูปแบบ แต่จิตสำนึกของชาวบ้านเรื่องอำนาจก็ดำเนินไปสู่เส้นทางสายประชาสังคมมากขึ้นเรื่อย ๆ

ในปีต่อมา พ.ศ. 2541 งานศึกษาเรื่ององค์กรหรือเครือข่ายสมัชชาคนจนได้ถูกศึกษาอย่างลุ่มลึกมากขึ้น ในงานของ ประภาส ปิ่นตบแต่ง เรื่อง การเมืองบนท้องถนน 99 วันสมัชชาคนจน และประวัติศาสตร์การเดินขบวน ชุมนุมประท้วงในสังคมไทย พบว่าขบวนการเคลื่อนไหวทางสังคม หรือสมัชชาคนจนนั้น คือขบวนการเคลื่อนไหวทางสังคมรูปแบบใหม่ (New Social Movements) และได้อธิบายถึงการเกิดขึ้นและความสำเร็จของสมัชชาคนจนว่ามีองค์ประกอบหลักอยู่ 3 ประการ คือ 1. โอกาสทางการเมือง (Political Opportunity) ที่เปิดกว้างขึ้นหลังการยุติของสงครามเย็น 2. การนำเอารูปแบบการจัดองค์กรแบบเครือข่ายหลวม ๆ มาใช้ 3. การสร้างพันธมิตรทางการเมือง โดยเฉพาะอย่างยิ่งกลุ่มชนชั้นกลางที่เป็นกลุ่มเคลื่อนไหวทางสังคมและกลุ่มที่สนใจเรื่องสิ่งแวดล้อม โดยเน้นย้ำว่า สมัชชาคนจนเป็นการเมืองในมิติใหม่ (New Political Phenomenon) ที่มีจุดมุ่งหมายมากกว่าเรียกร้องให้แก้ไขเฉพาะหน้า แต่ต้องการผลักดันการเปลี่ยนแปลงนโยบายและกฎหมาย รวมทั้งเปลี่ยนแปลงสัมพันธภาพทางอำนาจระหว่างรัฐกับชุมชน

งานอีกชิ้นหนึ่งที่พูดถึงการเคลื่อนไหวทางสังคมของกลุ่มสมัชชาคนจนคืองานของกนกศักดิ์ แก้วเทพ เรื่อง จากสหพันธ์ชาวนาชาวไร่แห่งประเทศไทย (2517-2522) ถึงสมัชชาคนจน : ความต่อเนื่องและความขาดตอน ที่เน้นทำความเข้าใจสมัชชาคนจนโดยเปรียบเทียบให้เห็นการต่อสู้อย่างมุ่งมั่นและต่อเนื่องมาจากประวัติศาสตร์จนถึงการต่อสู้ที่เกิดขึ้นเมื่อไม่นานมานี้ของสหพันธ์ชาวนาชาวไร่แห่งประเทศไทย สมัชชาคนจนคือความพยายามครั้งล่าสุดของขบวนการต่อสู้ที่ยาวนานระหว่างชาวนาชาวไร่กับรัฐ ขบวนการต่อสู้นี้ได้ผ่านการเปลี่ยนรูปแบบมาหลายยุคสมัยประวัติศาสตร์ นับเนื่องจากไพร่หนีนาย ขบถผีบุญ พรรคคอมมิวนิสต์แห่งประเทศไทย และสหพันธ์ชาวนาชาวไร่แห่งประเทศไทย แต่เนื้อหา ยังคงดำรงอยู่ไม่เปลี่ยนแปลง

นอกจากนั้น กนกศักดิ์ แก้วเทพ ยังได้ศึกษา ประวัติการเคลื่อนไหวของชาวนาไทยจากอดีต - ปัจจุบัน พบว่าการที่ชาวนาชาวไร่รวมตัวกันจัดตั้ง “สหพันธ์ชาวนาชาวไร่แห่งประเทศไทย” ในเดือนพฤศจิกายน พ.ศ. 2517 เพื่อต้องการต่อต้านการเอารัดเอาเปรียบของรัฐต่อชาวนาชาวไร่ พวกเขาจึงรวมตัวกันเพื่อเรียกร้อง “สิทธิ” และ “ความชอบธรรม” ของตนเอง และแสดงพลังให้เห็นว่าชาวนาเป็นแรงผลักดันสำคัญในการเปลี่ยนแปลงสังคมไทย

งานวิจัยเศรษฐศาสตร์การเมือง (เพื่อชุมชน ฉบับที่ 1) เรื่อง ลูกชั้นสู้ ของณรงค์ เพ็ชรประเสริฐ เป็นงานการศึกษาถึงขบวนการเคลื่อนไหวทางสังคมเชิงการเมือง ซึ่งในงานเขียนแบ่งการนำเสนอเป็นบทความหลายงาน ในกลุ่มแรกเป็นงานการศึกษาเกี่ยวกับการเคลื่อนไหวของชนชั้นล่าง กลุ่มที่สองจะเป็นงานการเคลื่อนไหวในระดับชนชั้นกลาง ในระดับชนชั้นล่างนั้นจะมีงาน

ของ คริส เบเกอร์ นำเสนอบทความเรื่อง “สมัชชาคนจน ภูมิหลังและบทบาท” งานของคริสมุ่งเน้นเพื่อทำความเข้าใจไปที่ขบวนการเคลื่อนไหวทางสังคมในประเทศไทย โดยเสนอขบวนการเคลื่อนไหวของสมัชชาคนจน ขบวนการที่เป็นความร่วมมือกันของชาวไร่ชาวนา เพื่อปกป้องและเป็นปากเสียงแทนกลุ่มชาวไร่ชาวนาในประเทศไทย และมุ่งเน้นการศึกษาไปที่การพยายามขยายความเข้าใจเกี่ยวกับสมัชชาคนจน วิเคราะห์ด้านต่าง ๆ ของการก่อเกิดสมัชชาคนจน ด้านที่หนึ่ง การเปลี่ยนแปลงในสังคมชนบท เป็นปัจจัยที่ทำให้เกิดกลุ่มสมัชชาคนจน เนื่องจากการเปลี่ยนแปลงลักษณะพื้นฐานของชนชั้นชาวนาไทย การหายไปของชนชั้นชาวนาไทยทำให้เกิดรูปแบบใหม่ทางการเมืองของชนชั้นชาวนายุคหลัง ที่ยังคงร่องรอยของรูปแบบการพึ่งตนเองทางการผลิตแบบชนชั้นชาวนาเดิม แต่มีความสัมพันธ์อย่างใกล้ชิดกับระบบเศรษฐกิจในเมืองผ่านการเป็นแรงงานรับจ้าง การผสมผสานระหว่างผู้ที่อาศัยในชนบทกับแรงงานอพยพระหว่างชนบทกับเมือง และบริโภควัฒนธรรมระดับชาติและระดับโลก ทำให้การปรากฏตัวของขบวนการเคลื่อนไหวของกลุ่มคน ซึ่งมีรายได้ส่วนใหญ่มาจากระบบเศรษฐกิจในเมือง แต่ต้องการปกป้องรากฐานเดิมของตนเองในชนบท เพื่อความมั่นคงทางสังคมและเป็นแหล่งยึดเหนี่ยวทางวัฒนธรรมเกิดขึ้นมาในสังคม

ด้านที่สอง การแบ่งแยกระหว่างสมัชชาคนจนกับองค์กรใหม่อื่น ๆ ของชาวชนบทเกิดขึ้นเนื่องจากการมีพื้นฐานที่แตกต่างกันในกลุ่มชาวนา กลุ่มแรกเป็นกลุ่มชนชั้นชาวนาที่ตั้งหลักปักฐานมั่นคงแล้วต้องการโอกาสในการเพิ่มรายได้ของตน และต้องการมีบทบาททางการเมืองเพิ่มขึ้น เช่น สหพันธ์ชาวนาชาวไร่ จึงจัดตั้งองค์กรตามรูปแบบปิรามิดสามเหลี่ยม ทำหน้าที่ลอบบี้นักการเมือง ต่อรองกับสส.และเจรจากับหัวหน้าพรรค ส่วนกลุ่มชนชั้นชาวนาพื้นที่รอบนอกของประเทศ หรือสมัชชาคนจน ต้องการเรียกร้องให้รัฐรับรองสิทธิในที่ดินทำกิน เอาที่ดินกลับคืนเรียกร้องค่าค่าชดเชยที่เป็นธรรม เรียกร้องสิทธิในการเข้าใช้ที่ดิน แหล่งน้ำและป่า ในกลุ่มนี้จะรวมตัวกันเป็นเครือข่ายหลวม ๆ ในแนวนอน ไม่มีองค์กรรูปปิรามิด ใช้ยุทธวิธีการประท้วงหลายรูปแบบ ทั้งการประท้วงระดับท้องถิ่นและระดับชาติ หลีกเลี่ยงที่จะพัวพันกับข้อครหาการเล่นพรรคเล่นพวกกับนักการเมือง

ด้านที่สาม บทบาทในเวทีสาธารณะของการชุมนุมประท้วงของชาวชนบทในคริสต์ทศวรรษที่ 1990 จะมีลักษณะเป็นการต่อสู้ทางการเมืองที่สนับสนุนโดยสื่อต่าง ๆ สมัชชาคนจนก็เช่นกัน เน้นการต่อสู้และมีบทบาทในรูปแบบของการใช้สื่อสาธารณะ การอภิปรายทางการเมืองตามเวทีต่าง ๆ ถูกนำมาใช้เป็นยุทธวิธีหลักในการต่อสู้ สำหรับปฏิบัติการตอบสนองของรัฐบาล หลังจากการชุมนุมประท้วง 99 วันนั้นถูกโต้ตอบอย่างรุนแรง พรรคประชาธิปัตย์พลิกกลับข้อตกลง

ที่รัฐบาลในสมัยขวลิททำกับสมัชชาคนจน คือปิดพื้นที่ทางการเมืองที่ถูกเปิดขึ้นเพื่อให้การเจรจาต่อรองเป็นไปได้ลง พร้อมกันนั้นยังเป็นผู้นำสร้างกระแสต่อต้านสมัชชาคนจนว่าเป็นมือที่คูกคามไม่เคารพกฎหมาย ปฏิบัติยาดังกล่าวส่งผลให้บรรดาผู้นำและผู้สนับสนุนสมัชชาคนจนอภิปรายกันถึงเรื่องความจำเป็นที่อาจต้องปรับเปลี่ยนยุทธศาสตร์และการจัดองค์กร

งานวิทยานิพนธ์สังคมวิทยาและมานุษยวิทยามหาบัณฑิต (สังคมวิทยา) เรื่อง ผู้หญิงในขบวนการเคลื่อนไหวของประชาชนชายขอบ กรณีศึกษาฝ่ายราศีไศล : หมู่บ้านแม่มนม่นยืน 2 และ 3 ของศิริพร โคตะวินนธ์ เป็นงานการศึกษาผู้หญิงในขบวนการเคลื่อนไหวของประชาชนชายขอบ กรณีศึกษาฝ่ายราศีไศล: หมู่บ้านแม่มนม่นยืน 2 และ 3 จากการศึกษาพบว่าเหตุผลที่ทำให้ผู้หญิงเข้าร่วมในขบวนการเคลื่อนไหวนั้นคือ ผู้หญิงเป็นเจ้าของที่ดินและได้รับผลกระทบจากน้ำท่วมป่าบุงป่าทามจึงลุกขึ้นมาต่อสู้เพื่อสิทธิของตนเอง สำหรับบทบาทของผู้หญิงในขบวนการเคลื่อนไหวนี้พบว่าปรากฏขึ้นอย่างหลากหลาย บางบทบาทอยู่ในบทบาทเดิมเป็นบทบาทตามประเพณี ซึ่งเป็นบทบาทที่ผู้หญิงคุ้นเคย และถูกคาดหวัง ซึ่งผู้หญิงรับทำด้วยความสมัครใจ เช่น การทำอาหาร บางบทบาทเป็นการก้าวข้ามบทบาทเดิม ความเป็นผู้หญิงถูกนำมาใช้เป็นยุทธวิธีในการต่อสู้ได้ เช่น ผู้หญิงอยู่แถวหน้า บุกกดดัน หรือผู้หญิงเป็นตัวแทนเจรจากับตัวแทนคณะรัฐบาล

ในปี พ.ศ. 2545 งานการศึกษาเรื่อง วิถีชีวิต วิถีสู้ ขบวนการประชาชนร่วมสมัย ของ ผาสุก พงษ์ไพจิตร ได้ทำการรวบรวมผลงานค้นคว้าเกี่ยวกับขบวนการทางสังคมในเมืองไทย อาทิ เช่น งานของกฤตยา อาชวนิจกุล และกนกวรรณ ธีรารวรรณ ที่ศึกษาถึงขบวนการทางสังคมเรื่องเพศ เพื่อให้ผู้หญิงได้มาซึ่งสิทธิเหนือสรีระ และสิทธิที่จะกำหนดพฤติกรรมความสัมพันธ์ทางเพศของตนเอง โดยทำการศึกษา 4 กรณีเฉพาะคือ การต่อสู้ให้ได้มาซึ่งสิทธิการทำแท้ง ขบวนการผู้หญิงกับเอตส์ ขบวนการเพื่อยุติความรุนแรงต่อผู้หญิง และขบวนการหญิงรักหญิง

ศยามล ไกยูรวงศ์ อัจฉรา รักยุติธรรม และกฤษฎา บุญชัย ศึกษาขบวนการของเครือข่ายกลุ่มเกษตรกรภาคเหนือ (คนน.) เพื่อเรียกร้องสิทธิในการจัดการทรัพยากรป่า ที่ดิน และน้ำ ในพื้นที่อยู่อาศัย และเพื่อธำรงอัตลักษณ์และวัฒนธรรมของกลุ่ม การก่อตัวของคนน. เป็นขบวนการทางสังคม เป็นผลโดยตรงของความขัดแย้งระหว่างรัฐ กลุ่มทุน คนพื้นราบ และกลุ่มชาติพันธุ์บนพื้นที่สูงเรื่องการแย่งชิงทรัพยากร โดยพยายามใช้กลไกทางรัฐธรรมนูญ สื่อ และพันธมิตรเพื่อผลักดันเรียกร้องให้รัฐเปลี่ยนทัศนคติ นโยบาย และกฎหมายเพื่อให้ชุมชนมีสิทธิเข้าจัดการทรัพยากรร่วมกับรัฐได้

ประภาส ปันตบแต่ง และอนุสรณ์ อุณโณ ศึกษาขบวนการของสมัชชาชาวประมงพื้นบ้านอันดามัน เพื่อความยั่งยืนของการทำประมงพื้นบ้านขนาดย่อม และเพื่อพิทักษ์สิ่งแวดล้อม

ชายฝั่งทะเล ทำนองเดียวกันกับกรณีคน. สมัชชาชาวประมงพื้นบ้านอันดามัน เป็นการรวมตัวกันของชาวประมงขนาดเล็ก เพื่อเคลื่อนไหวคัดค้านการทำลายทรัพยากรชายฝั่ง จากประมงพาณิชย์ขนาดใหญ่ที่ละเมิดข้อห้ามมิให้ทำการประมงในเขต 3000 เมตรจากฝั่ง ซึ่งเป็นที่ทำการของประมงพื้นบ้าน และส่งผลกระทบต่อการทำประมงของพวกเขาโดยตรง ชาวประมงพื้นบ้านมีแนวคิดเรื่องการจัดการทรัพยากรชายฝั่งเพื่อความยั่งยืน แลชู่ประเด็นเรื่องสิทธิชุมชนและอัตลักษณ์ความเป็นประมงพื้นบ้าน จากชาวบ้านในหมู่บ้านเล็ก ๆ รวมตัวกันขึ้นมาขยายสู่ตำบล จังหวัด เกิดเป็นเครือข่ายสมัชชาชาวประมงพื้นบ้านอันดามัน

งานการศึกษาเรื่องประชาสังคมอีกชิ้นหนึ่งคือ งานวิทยานิพนธ์รัฐศาสตรมหาบัณฑิต สาขาการปกครอง มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ของ เชษฐา ทรัพย์เย็น เรื่อง “พัฒนาการความคิดประชาสังคมไทย” เชษฐาศึกษาถึงองค์ความรู้ประชาสังคมไทย ศึกษาถึงวิวัฒนาการความคิดประชาสังคมในประเทศไทย โดยพิจารณาถึงจุดกำเนิด พัฒนาการทางความคิด สาระสำคัญทางความคิด ตลอดจนสภาพการณ์จริงของประชาสังคมไทยในแต่ละช่วงเวลา และศึกษาถึงความคิดประชาสังคมของนักคิด นักวิชาการร่วมสมัยในประเทศไทย เพื่อค้นหาสถานภาพทางองค์ความรู้ประชาสังคมในประเทศไทย และเป็นฐานความรู้สำหรับการพัฒนาความคิดประชาสังคมที่เหมาะสมสำหรับบริบทสังคมไทย และศึกษาถึงพัฒนาการความสัมพันธ์ด้านความคิดและความจริงในสังคมไทย ซึ่งจะช่วยให้เกิดความเข้าใจถึงความเชื่อมโยงระหว่างองค์ความรู้และภาคปฏิบัติที่เกิดขึ้นในสังคมไทย

วิทยานิพนธ์เรื่อง ขบวนการพิทักษ์สิ่งแวดล้อม กรณีศึกษา กรีนพีซ เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ (ประเทศไทย) ของ พรศิริ ชีวาพัฒนานนวงศ์ เป็นการศึกษาเงื่อนไขที่ทำให้กรีนพีซเข้ามาจัดตั้งสาขาในประเทศไทย โดยพบว่าสถานการณ์เรื่องสิ่งแวดล้อมในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้กำลังประสบกับปัญหา และประเทศไทยมีความพร้อมในแง่ของเศรษฐกิจ การเมือง สังคม จึงเข้ามาจัดตั้งสาขาในประเทศไทย โดยยุทธวิธีที่กลุ่มกรีนพีซใช้นั้นเน้นเรื่องการสร้างพื้นที่ให้สาธารณชนได้มาถกเถียง แสดงความคิดเห็น โดยมีกระบวนการให้ความรู้จากบุคคลที่เป็นอาสาสมัครผ่านทางกิจกรรม การอบรม เอกสาร และวิดิทัศน์ต่าง ๆ มีการฝึกกำลังจากหน่วยงานต่าง ๆ ทั้งฝ่ายรัฐ บริษัทเอกชน ประชาชนทั่วไป นักวิชาการ และองค์กรพัฒนาเอกชน มีการนำเสนอข้อมูลต่าง ๆ ผ่านสื่อที่จัดทำขึ้น และเผยแพร่เรื่องราวของกรีนพีซผ่านสื่อมวลชน ให้เกิดการยอมรับ และเห็นคล้อยตามกันด้วยความสมัครใจ

ประเด็นที่ 4 จะเป็นงานศึกษาเกี่ยวกับปฏิบัติการหรือกระบวนการในการต่อสู้ของชาวบ้าน ทั้งการต่อสู้ด้วยการสร้างวาทกรรมหรือการนิยามความหมาย และการใช้อัตลักษณ์ทางวัฒนธรรมเป็นเครื่องมือในการต่อสู้

ในปี พ.ศ. 2545 งานวิทยานิพนธ์เรื่อง “วาทกรรมความรู้ในการฟื้นฟูวัฒนธรรมท้องถิ่น กรณีศึกษาอุทยานการศึกษา หมู่บ้านวัฒนธรรมเขาขุนศรี ตำบลบ้านเกาะ อำเภอพรหมคีรี จังหวัด นครศรีธรรมราช” ของ เยาวนุช เวศร์ภาดา ศึกษาถึงกระบวนการต่อสู้ของชาวบ้าน โดยวิเคราะห์ให้เห็นกระบวนการฟื้นฟูวัฒนธรรมว่าเป็น รูปแบบหนึ่งของการใช้อำนาจที่แฝงเร้นในรูปของ “ความรู้” ของศาสตร์แขนงต่าง ๆ ซึ่งถูกนำไปใช้เพื่อสร้าง / ยืนยันความชอบธรรม / เผยแพร่ / ตอกย้ำ สิ่งที่ได้รับเลือกสรรให้เป็นตัวแทน “เอกลักษณ์” ของวัฒนธรรมหมู่บ้าน อาทิ การใช้ความรู้ด้านประวัติศาสตร์ โบราณคดี คติชนวิทยา เพื่อยืนยันความจริงที่ว่าหมู่บ้านนี้มีอดีตนานยาวนาน ชาวบ้านมีความภาคภูมิใจในประวัติศาสตร์ ภูมิปัญญา วัฒนธรรมประเพณี รวมทั้งระบบความสัมพันธ์แบบเครือญาติของตนเอง การวิเคราะห์วาทกรรมความรู้ในการฟื้นฟูวัฒนธรรมท้องถิ่น เผยให้เห็นว่าตัวตนหรืออัตลักษณ์ของหมู่บ้านนั้นถูกประกอบสร้างจากวาทกรรมหลายชุด ที่ถูกนำมาร้อยเรียงเข้าด้วยกัน และมีภาคปฏิบัติการของวาทกรรมที่เป็นรูปธรรม จนสถาปนาวาทกรรมหลักหรือต้นแบบความเป็นหมู่บ้านวัฒนธรรมขึ้นมาได้ภายใต้การค้ำจุนของเครือข่ายอำนาจท้องถิ่น ซึ่งพยายามสถาปนาตนเองเป็นส่วนหนึ่งของอำนาจรัฐ

กระบวนการต่อสู้ของชาวบ้านในหมู่บ้านวัฒนธรรมเขาขุนศรีคล้ายกับกระบวนการต่อสู้ หรือปฏิบัติการทางวาทกรรมที่ชาวบ้านอำเภอโพธารามสร้างขึ้นมา ดังจะเห็นได้จากงานวิทยานิพนธ์เรื่อง “ปฏิบัติการทางวาทกรรมของชาวบ้าน: กรณีศึกษา “ป่าทามกุดเบ่ง” ของ ศิริพร ศรีสินธุ์ไธ” ผลการศึกษาพบว่า ชาวบ้านพยายามตอบโต้วาทกรรมในกระแสหลักของรัฐที่ว่าด้วยการอนุรักษ์และการจัดการทรัพยากรธรรมชาติที่มีได้ให้ความสนใจกับองค์ความรู้ของชุมชนท้องถิ่นที่สัมพันธ์อยู่กับทรัพยากรธรรมชาติ และการมีส่วนร่วมของประชาชนในการกำหนดแนวทางการพัฒนาที่จะส่งผลกระทบต่อวิถีชีวิตของชุมชนท้องถิ่น ชาวบ้านจึงสร้างปฏิบัติการทางวาทกรรมสร้างความหมายให้กับป่าบุงป่าทาม ป่าซึ่งเป็นวิถีชีวิตที่สำคัญของชาวบ้านขึ้นมาต่อสู้กับกระแสอนุรักษ์ของภาครัฐ

และงานวิทยานิพนธ์เรื่อง “ผีนกับคนม้ง: พลวัตความหลากหลายและความซับซ้อนแห่งอัตลักษณ์ของคนชายขอบ” (อรุณญา ศิริผล 2544) ที่ศึกษาและพยายามทำความเข้าใจกลุ่มชาติพันธุ์ม้ง หนึ่งในกลุ่มชาติพันธุ์ที่อาศัยอยู่บนที่สูงในฐานะมนุษย์ผู้ด้อยอำนาจจากประเด็นปัญหาเรื่องผีนกับนิยามความหมายยาเสพติดที่ชาวม้งถูกประทับตราให้กลายเป็นคนผิดศีลธรรม

และกลายเป็นชายขอบของสังคม ด้วยมุมมองดังกล่าวทำให้กลุ่มชาติพันธุ์ม้งพยายามโต้ตอบกับอำนาจรัฐที่เข้ามาครอบงำความคิดของคนส่วนใหญ่ในสังคม ซึ่งจากผลการศึกษาพบว่า กลุ่มชาติพันธุ์ม้งพยายามสร้างกระบวนการตอบโต้ที่รัฐครอบงำให้กับกลุ่มชาติพันธุ์ของตนเอง เช่น การวิพากษ์วิจารณ์การแพทย์แผนใหม่และนิยามความหมายของฝัน การตีความใหม่เรื่องผีก็้อก้าแย่งของหมอผีพื้นบ้าน นอกจากการโต้ตอบแล้วนั้นชาวม้งก็ใช้วิธีการต่อสู้โดยปรับเปลี่ยนให้สอดคล้องกับรัฐและวาทกรรมครอบงำ ได้แก่ สร้างภาพชุมชนปลอดภัยเสถียร และการฟื้นฟูสร้างอัตลักษณ์ทางวัฒนธรรมของชาวม้งให้เข้มข้นยิ่งขึ้น

กระบวนการต่อสู้อีกประเภทหนึ่งที่ปรากฏขึ้นมาให้เห็นในสังคมปัจจุบัน คือ การใช้และนำเอาอัตลักษณ์ทางวัฒนธรรมของชุมชนมาใช้เป็นเครื่องมือสำคัญในการต่อสู้ ดังจะเห็นได้จากงานการศึกษาในบทความที่รวบรวมมาจากเวทีการสัมมนาประจำปีทางมานุษยวิทยาครั้งที่ 2 เรื่อง “ชาติและชาติพันธุ์: วิถีชีวิตและความหลากหลายในโลกปัจจุบัน” เรื่อง วาทกรรมอัตลักษณ์ (ขวัญชีวัน บัวแดง 2547) ทั้งบทความเรื่องพิจารณาความเป็นกะเหรี่ยงจากการแสดง “จ่า”, การสร้างและสืบทอดอัตลักษณ์ของกลุ่มชาติพันธุ์ม้ง, อัตลักษณ์ทางสังคมชาวประมงแม่น้ำมูล ตอนล่าง: มุมพิจารณาจากระบบนิเวศ “ลวงปลา” และบริบทแวดล้อม, “มูน” ไม่ใช่ “มูล”: วาทกรรมต่อต้านรัฐของกลุ่มชาติพันธุ์ไทย-ลาวที่ได้รับผลกระทบจากเขื่อนปากมูล, การฟื้นฟูและสร้างอัตลักษณ์ทางชาติพันธุ์ของชาวอาข่าในประเทศไทยและประเทศเพื่อนบ้าน แต่ละบทความมุ่งเน้นความสนใจไปที่เรื่องชาติพันธุ์เพื่อให้เห็นถึงภาพความเป็นชาติพันธุ์ที่กว้างขวางกว่าเรื่องของชนกลุ่มน้อย ทำให้เกิดความรับรู้ถึงวิถีชีวิตของกลุ่มคนที่แตกต่างหลากหลายขึ้นมา เช่น งานของขวัญชีวัน บัวแดง เรื่อง พิจารณาความเป็นกะเหรี่ยงจากการแสดง “จ่า” ที่ศึกษาถึงการแสดงละคร “จ่า” ของชาวกะเหรี่ยงที่อำเภอท่าสองยาง จังหวัดตาก โดยจากการศึกษาพบว่า ละครจ่า หรือการแสดงการรำประกอบการเล่นดนตรีที่มีลักษณะเฉพาะแบบพม่า นั้นเป็นการแสดงออกซึ่งอัตลักษณ์ของคนกะเหรี่ยงแถบชายแดนที่ต่างจากบริเวณอื่น โดยบทความชี้ให้เห็นว่าการแสดงที่แม้จะมีหลายองค์ประกอบที่มีต้นกำเนิดมาจากวัฒนธรรมอื่น แต่ได้ถูกทำมีความหมายในบริบทเฉพาะของกลุ่มวัฒนธรรมของตน ได้แก่ เรื่องของความศักดิ์สิทธิ์ที่ก่อให้เกิดความอุดมสมบูรณ์และอยู่เย็นเป็นสุข เป็นการแสดงออกซึ่งเรื่องราวของคนกะเหรี่ยง ที่คนดูประทับใจและถือว่าเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันหรือเป็นตัวตนเดียวกันระหว่างคนดูกับการแสดง และเป็นการเปิดพื้นที่ทางวัฒนธรรมที่ให้ความบันเทิงและเกิดความสัมพันธ์ระหว่างชาวบ้านจากหลายหมู่บ้าน หรือบทความเรื่อง “มูน” ไม่ใช่ “มูล”: วาทกรรมต่อต้านรัฐของกลุ่มชาติพันธุ์ไทย-ลาวที่ได้รับผลกระทบจากเขื่อนปากมูล ที่ต้องการเสนอว่า การเขียนหรือใช้คำว่า “แม่ (น้ำ) มูน” หรือ

“เขื่อนปากมูล” ของบรรดาชาวบ้านที่ได้รับผลกระทบจากการสร้างเขื่อนและผู้เรียกร้องให้เปิดประตู “เขื่อนปากมูล” ถาวรนั้น มิได้เป็นความผิดพลาดทางภาษา หากแต่เป็นความจริงหรือตั้งใจที่จะใช้ คำว่า “มูล” เป็นเครื่องมือทางการเมืองของตน สำหรับต่อต้าน “ปฏิบัติการของวาทกรรมการ พัฒนา” ของรัฐ โดยที่กลุ่มคนเหล่านี้ไม่ใช่เป็นแต่เพียงกลุ่มคนชายขอบอีกกลุ่มหนึ่งในสังคมไทย เท่านั้น หากยังเป็นกลุ่มประชากรที่พูดภาษา “อีสาน” หรือภาษา “ลาว” ที่ราชการมักเรียกว่ากลุ่ม ชาติพันธุ์ “ไทย-ลาว” ดังนั้นการเลือกใช้คำว่า “มูล” ก็สืบเนื่องมาจากคำนี้จัดเป็นวาทกรรมทาง ภาษาที่เกี่ยวข้องกับ “อัตลักษณ์ทางชาติพันธุ์ลาว (อีสาน)” เพื่อคงความหมายของคำว่า “มูล” ซึ่ง มาจากคำว่า “มูลมังสังขยา” อันเป็นความหมายที่แท้จริงของแม่น้ำมูลตามภาษาถิ่นของคนอีสาน ที่แปลว่า “มรดก” ที่สืบทอดกันมาจากบรรพบุรุษ แม่น้ำมูลหรือแม่น้ำมูลจึงเป็นสมบัติทางธรรมชาติ ของคนอีสานที่สืบทอดกันมารุ่นต่อรุ่นนั่นเอง

ในปี พ.ศ. 2543 งานวิจัยของ ยศ สันตสมบัติ ภายใต้การสนับสนุนของสำนักงาน กองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.) เรื่อง “หลักช้าง: การสร้างใหม่ของอัตลักษณ์ไทใต้คง” ได้ พยายามศึกษาสังคมวัฒนธรรมของชาวไทใต้คง หรือชาวดานในประเทศจีน ทั้งความเป็นอยู่ อุดมการณ์ ระบบการผลิต ระบบครอบครัว ระบบความเชื่อและพิธีกรรมของชาวไทใต้คง จาก การศึกษางานของยศ สันตสมบัติ เสนอว่า คนไทได้พยายามสร้างและตีความประวัติศาสตร์ของ ตนเองขึ้นมาในรูปของการเขียนตำนานและพงศาวดารที่บอกตนเองและลูกหลานว่าประวัติศาสตร์ ของคนไท คือ ประวัติศาสตร์ของความรุ่งเรืองยิ่งใหญ่ ไม่ถูกแบ่งแยกและไม่ถูกปกครองโดยคนอื่น และถึงแม้จะเกิดสงครามกับจีนและพม่า แต่บรรพบุรุษได้พยายามต่อสู้และรักษาเอกราชเอาไว้ได้

ในงานศึกษา ยศ พบว่า สัญลักษณ์ของการต่อต้านการครอบงำทางวัฒนธรรม ระหว่างจีนกับไท คือ ข้าว ซึ่งในความทรงจำของคนไท ข้าวของคนไทเป็นข้าวคุณภาพดีที่ถูกส่งไป เป็นบรรณาการให้กษัตริย์และขุนนางผู้ใหญ่ของจีน แต่เมื่อถึงสภาวะข้าวขาดแคลนและเกิด ปัญหาในระบบการปลูกข้าวอันเนื่องมาจากระบบการปกครองแบบคอมมิวนิสต์ รัฐบาลจีนได้ ยกเลิกระบบนารวมและระบบคอมมูน ซึ่งเปิดโอกาสให้ชาวนาไททดทวยสถานการณ์ปลูกข้าวและ ขายผลผลิตได้ดีจนเป็นที่นิยม แต่ท่ามกลางสภาวะที่ข้าวควรจะถูกขายได้ราคาดี ปรากฏว่า คนไท ไม่ยินยอมขายข้าวออกมาทั้ง ๆ ที่จะได้กำไรงาม แต่คนไทกลับเก็บข้าวเอาไว้ รอจนถึงฤดูกาลข้าว ใหม่เข้ายุ้งฉางจึงยอมขายข้าวเก่าออกไป ด้วยเหตุผลที่คนไทอธิบายว่า การส่งข้าวเก่า ซึ่งมีนัยของ ข้าวที่เหลือกินแล้วจากคนไทไปให้ลูกหลานเข (คนจีน) ได้กินถือเป็นความต้อยต่ำของคนจีนใน ปัจจุบัน ทั้ง ๆ ที่ในอดีตนั้นบรรพบุรุษคนไทต้องยอมจำนนส่งข้าวดี ๆ ไปให้จักรพรรดิจีนเป็น บรรณาการ

ข่าวและนัยการตีความจากข่าวจึงเป็นการตอบโต้ของคนไทต่อการถูกรอบงำจากจีน ซึ่งช่วยอธิบายและให้ความหมายต่อประสบการณ์ที่คนไทกำลังเผชิญอยู่ ทั้งในด้านการปรับตัวเข้ากับกลไกตลาด และเป็นเครื่องมือในการแสดงออกถึงการต่อสู้กับคนที่เหนือกว่า

นอกจากนี้ ยศ ยังพบว่า การจัดงานปอยพาราหรือปอยพระเจ้า เป็นการปรับประเพณีเดิมเพื่อจัดองค์กรทางสังคมใหม่ในสภาวะที่คนไทต้องการรวมตัวกันเพื่อแข่งขันกับกลุ่มชาติพันธุ์อื่น ๆ ขณะเดียวกันก็เป็นการตอกย้ำอัตลักษณ์ทางชาติพันธุ์ผ่านสัญลักษณ์ทางวัฒนธรรมเดิม ซึ่งแสดงความมั่งคั่งร่ำรวยในระดับหมู่บ้าน ขณะที่ในระดับปัจเจกหรือระดับครัวเรือน ชาวนาไทได้ปรับเปลี่ยนประเพณีและกฎเกณฑ์ดั้งเดิม เช่น การแต่งงาน ให้แต่งงานได้กับเฉพาะลูกหลานของคนในหมู่บ้านเดียวกันเท่านั้น เพื่อเชื่อมโยงและรักษาผลประโยชน์ให้ตรงกับสิทธิในการใช้ที่ดินท่ามกลางสภาวะการแข่งขันและแย่งชิงทรัพยากรที่หายากและมีความสำคัญต่อระบบเศรษฐกิจของชุมชน

นอกจากนั้นงานวิจัยอีกชุดหนึ่งของ เรื่อง “หมอลำซึ่งอีสาน” ได้พยายามจะศึกษาถึงกระบวนการสร้างอัตลักษณ์ของผู้คนในสังคม มองไปที่วิถีชีวิตของหมอลำซึ่ง เพื่อต้องการหาคำตอบว่า หมอลำซึ่งอีสานคืออะไร หมอลำซึ่งอีสานมีความสำคัญอย่างไรต่อวิถีชีวิตของแรงงานลูกอีสานและสังคมวัฒนธรรมอีสานแห่งยุคโลกาภิวัตน์ นักวิจัยใช้เวลาประมาณ 12 เดือน ในการศึกษาภาคสนามชุมชนหมอลำซึ่งในจังหวัดขอนแก่นและมหาสารคาม ติดตามการแสดงคอนเสิร์ตหมอลำซึ่งมากกว่า 120 ครั้ง และสัมภาษณ์ศิลปินหมอลำ หมอแคน อาจารย์หมอลำ นักดนตรี หางเครื่อง เจ้าของสำนักงานธุรกิจบันเทิง และผู้ที่เกี่ยวข้องมากกว่า 100 คน เพื่อให้ได้ภาพรวมและพัฒนาการของศิลปะการแสดงยอดนิยมนี้ โดยคณะวิจัยพบว่า หมอลำซึ่งเป็นศิลปะการแสดงที่เกิดขึ้นจากความสามารถและวิสัยทัศน์ในการปรับเปลี่ยนและปรับเปลงหมอลำพื้นบ้านให้ทันสมัย ภายใต้อิทธิพลของแนวดนตรีป๊อปบริดจ์สมัยใหม่ เพื่อให้สอดคล้องกับรสนิยมความบันเทิงและวิถีชีวิตของคนอีสานรุ่นใหม่ที่เปลี่ยนไปอย่างรวดเร็ว หมอลำซึ่งอีสานเป็นภาพสะท้อนของการต่อสู้ดิ้นรน ความในใจ และความทุกข์ความสุขของคนซึ่งอีสาน หรือแรงงานลูกอีสานแห่งยุคโลกาภิวัตน์ นอกจากนี้หมอลำซึ่งยังได้สร้างวาทกรรมชุดหนึ่งเรียกว่า “วาทกรรมหมอลำซึ่ง” เพื่อใช้ตอบโต้และต่อรองกับวาทกรรมอนุรักษนิยมในบริบทของวงวิชาการและวงราชการไทยที่ทำงานด้านการอนุรักษ์วัฒนธรรม

และงานศึกษาเรื่อง “กระบวนการสร้างอัตลักษณ์ทางชาติพันธุ์ของชาวไทใหญ่ชายแดนไทย-พม่า: กรณีศึกษาบ้านเปียงหลวง อำเภอเวียงแหง จังหวัดเชียงใหม่” ของ วันดี สันติวุฒิเมธี ที่ศึกษาถึงกระบวนการสร้างอัตลักษณ์ทางชาติพันธุ์ของชาวไทใหญ่ในหมู่บ้านเปียงหลวง

อำเภอเวียงแหง จังหวัดเชียงใหม่ พบว่า ชาวไทใหญ่มีกระบวนการเลือกสรรอัตลักษณ์ขึ้นมาสร้าง
 พรหมแดนทางชาติพันธุ์ของตนหลากหลายรูปแบบ โดยเนื้อหาของอัตลักษณ์ดังกล่าวมีความ
 ความสัมพันธ์กับกลุ่มชาติพันธุ์อื่นที่อยู่แวดล้อมในลักษณะทำทนาย ต่อรอง และประนีประนอม
 โดยเฉพาะรัฐไทยกับรัฐพม่าอยู่ตลอดเวลา รวมทั้งมีความสัมพันธ์กับความเป็นพื้นที่ชายแดนและ
 สถานการณ์ทางการเมืองที่เปลี่ยนแปลงไปในช่วง 40 ปีที่ผ่านมาโดยตรง กล่าวคือ นับตั้งแต่ปีพ.ศ.
 2501 จนถึงปีพ.ศ.2539 ชายแดนจากหมู่บ้านเปียงหลวงจนถึงฝั่งตะวันออกของแม่น้ำสาละวินใน
 รัฐฉาน ประเทศพม่า ตกอยู่ภายใต้การควบคุมของกองกำลังกู้ชาติไทใหญ่ อัตลักษณ์ที่ถูกผลิตใน
 ช่วงเวลานี้จึงมีเนื้อหาทำทนายกับอำนาจรัฐพม่าโดยตรง อาทิ บทเพลงการเมืองที่มีเนื้อหา
 วิพากษ์วิจารณ์รัฐบาลพม่า ตำราเรียนภาษาไทยใหญ่ที่ห้ามสอนในเขตอำนาจรัฐพม่า สัญลักษณ์รูป
 ธงชาติเพื่อสร้างสำนึกเรื่องความเป็นชาติและการกู้ชาติ รวมทั้งการพยายามปฏิเสธอิทธิพลของ
 วัฒนธรรมพม่าในหลายรูปแบบ แต่หลังจากกองกำลังกู้ชาติไทใหญ่ภายใต้การนำของของขุนล่า
 ประกาศวางอาวุธเมื่อต้นปี พ.ศ. 2539 บริเวณชายแดนหมู่บ้านเปียงหลวงในเขตรัฐฉานตกอยู่
 ภายใต้การควบคุมของรัฐบาลพม่า ทำให้การผลิตอัตลักษณ์ที่มีเนื้อหาทำทนายอำนาจรัฐพม่าลดลง
 และหันมาประนีประนอมกับรัฐไทยมากขึ้น เนื่องจากชาวไทใหญ่จำเป็นต้องอาศัยอยู่ในเขต
 ประเทศไทย การผลิตอัตลักษณ์ที่มีเนื้อหาทำทนายอำนาจรัฐพม่าโดยตรงอาจส่งผลกระทบต่อ
 ความสัมพันธ์ระหว่างประเทศไทยและประเทศพม่า และทำให้ชีวิตความเป็นอยู่ของชาวใหญ่ใน
 หมู่บ้านเปียงหลวงขาดความมั่นคง

ดังนั้นความเป็นพื้นที่ชายแดนและสถานการณ์ทางการเมืองที่เปลี่ยนแปลงไป
 ตลอดเวลา ทำให้ชาวไทใหญ่บ้านเปียงหลวงจำเป็นต้องปรับเปลี่ยนอัตลักษณ์ของตนเองให้
 สอดคล้องกับสถานการณ์ที่เปลี่ยนไปอยู่เสมอ ชาวไทใหญ่เปียงหลวงจะเป็นผู้หยิบยกอัตลักษณ์
 ต่าง ๆ ขึ้นมาใช้ให้สอดคล้องกับสถานการณ์ที่กำลังเผชิญอยู่ ด้วยเหตุนี้ อัตลักษณ์ทางชาติพันธุ์
 ของชาวไทใหญ่บ้านเปียงหลวงจึงเป็นสิ่งที่ไม่นั่นอนตายตัว และเป็นเครื่องสะท้อนให้เห็นถึง
 กระบวนการธำรงชาติพันธุ์ของชาวไทใหญ่ภายใต้กระแสการเปลี่ยนแปลงได้เป็นอย่างดี

1.6 ทฤษฎีและกรอบแนวคิด

การศึกษาเรื่องวาทกรรมการจัดการป่ากับการเคลื่อนไหวทางสังคม...อัตลักษณ์และ
 วัฒนธรรมอีสานในล้านนา กรณีศึกษา บ้านป่าสักงาม ตำบลดงมหาวัน กิ่งอำเภอเวียงเชียงรุ้ง
 จังหวัดเชียงราย ผู้ศึกษาใช้แนวคิดแนวคิดเรื่องวาทกรรมของมิเชล ฟูโก (Michel Foucault) โดย
 ครั้งนี้จะใช้วาทกรรมตามความหมายเช่นเดียวกับอาจารย์ไชยรัตน์ เจริญสินโอฟาร์ ใช้ศึกษา คือ

“วาทกรรม” (Discourse) ในงานศึกษานี้ มิได้หมายถึงภาษา คำพูด หรือถ้อยแถลงลงอย่างทีนิยมเข้าใจกันเท่านั้น แต่จะใช้ในความหมายแบบเดียวกันกับที่มิเชล ฟูโก (Michel Foucault 1926-1948) นักคิดนักเขียนและนักปรัชญาชาวฝรั่งเศสที่มีชื่อเสียงโด่งดังใช้ในงานการศึกษายุคหลังของเขา โดยเฉพาะอย่างยิ่งนับตั้งแต่ต้นคริสต์ศตวรรษ 1970s เป็นต้นมา (ดูตัวอย่างงานเหล่านี้ได้ใน Foucault 1970a: 1972a: 1977b: 1977a: 1978b: 1980: 1981 และ 1982 เป็นต้น) กล่าวคือ วาทกรรมในงานศึกษาหมายถึงระบบ และกระบวนการในการสร้าง ผลิต (constitute) เอกลักษณ์ (Identity) และความหมาย (significance) ให้กับสรรพสิ่งต่าง ๆ ในสังคมที่ห่อหุ้มเราอยู่ ไม่ว่าจะเป็นความรู้ ความจริง อำนาจ หรือตัวตนของเราเอง (ไชยรัตน์ เจริญสินโอฟาร 2542: 3-4) หรือกล่าวอีกนัยหนึ่งก็คือ วาทกรรมเป็นการผลิตความหมายเกี่ยวกับความจริงในเรื่องต่าง ๆ ซึ่งหมายรวมถึงการผลิตชุดของความรู้ กฎเกณฑ์และข้อปฏิบัติทางสังคม การมีสถาบันทางสังคมและปฏิบัติการทางสังคมที่ต่อเนื่องมาจากความรู้ที่นั่น ที่สำคัญก็คือการเปลี่ยนแปลงให้คนนิยามตนเองตามความรู้ที่ถูกผลิตออกมาเป็นอำนาจอันหมายถึงกระบวนการทางประวัติศาสตร์สังคมที่สถาปนา “อาณาจักรแห่งความจริง” (Regime of truth) ชุดใดชุดหนึ่งขึ้นมา และความจริงเหล่านั้นจะถูกนำไปสู่ปฏิบัติการทางสังคมอย่างมากทั้งในระดับมหภาคและจุลภาค (อภิญา เพ็ญพุกกุล 2543: 43)

นอกจากนี้วาทกรรมยังทำหน้าที่ตรึงสิ่งที่สร้างขึ้นให้ดำรงอยู่และเป็นที่ยอมรับของสังคมในวงกว้าง (valorize) กลายสภาพเป็นสิ่งที่ผู้เขียนเรียกในงานศึกษานี้ว่า “วาทกรรมหลัก” (dominant discourse) หรือที่ฟูโกเรียกว่า “episteme” (ดู Foucault 1970b: 1972a: 55 และ 1972b: 191-192) ฟูโกเองไม่ผู้จะเห็นด้วยกับการวิเคราะห์แบบที่เรียกว่า “วาทกรรมหลัก” เพราะนอกจากจะทำให้มองไม่เห็นความสลับซับซ้อนของการต่อสู้ระหว่างวาทกรรมแล้ว ยังอาจทำให้เราเข้าใจผิดไปได้ว่ามีการแบ่งแยกกันเด็ดขาดระหว่างวาทกรรมหลักกับวาทกรรมรอง โดยยกให้วาทกรรมหลักมีอำนาจสมบูรณ์เด็ดขาด ทำให้มองไม่เห็นการซับซ้อนระหว่างวาทกรรม และทำให้เรามองไม่เห็นอย่างที่ฟูโกมองว่า วาทกรรมคือ “ชุดของส่วนเสี้ยวที่ไม่มีความต่อเนื่องสัมพันธ์กัน แต่ต้องมาอยู่รวมกัน และอยู่รวมกันมิใช่ในฐานะที่เป็นเอกภาพหรือมีความมั่นคง... แต่ในฐานะที่เป็นชุดของวาทกรรมที่มีความแตกต่างและหลากหลาย และต่างก็มียุทธศาสตร์เฉพาะตัวที่ไม่เหมือนกันในการมาอยู่รวมกัน” (Foucault 1978b: 100) ขณะเดียวกันวาทกรรมก็ทำหน้าที่ปิดกั้นมิให้เอกลักษณ์และความหมายของบางอย่างเกิดขึ้น (subjugate) หรือไม่ก็ทำให้เอกลักษณ์และความหมายบางอย่างดำรงอยู่แล้วในสังคม เลื่อนหายไปได้พร้อม ๆ กันด้วย (displace)

ฉะนั้น วาทกรรมจึงเป็นมากกว่าเรื่องของภาษาหรือคำพูด แต่มีภาคปฏิบัติการจริงของวาทกรรม (Discursive Practices) ซึ่งรวมถึงจารีตปฏิบัติ ความคิด ความเชื่อ คุณค่า และสถาบันต่าง ๆ ในสังคมที่เกี่ยวข้องกับเรื่องนั้น ๆ ด้วย ฟูโกกล่าวไว้อย่างชัดเจนว่า “วาทกรรมถูกสร้างขึ้นมาจากความแตกต่างระหว่างสิ่งที่สามารถพูดได้อย่างถูกต้องในช่วงเวลาหนึ่ง (ภายใต้กฎเกณฑ์และตรรกะชุดหนึ่ง) กับสิ่งที่ถูกพูดอย่างแท้จริง สนามของวาทกรรมในขณะใดขณะหนึ่งก็คือกฎเกณฑ์ว่าด้วยความแตกต่างนี้ ฉะนั้น วาทกรรมจึงสร้างสรรพสิ่งต่าง ๆ ขึ้นมา ภายใต้กฎเกณฑ์ที่ชัดเจนชุดหนึ่ง กฎเกณฑ์นี้จะเป็นตัวกำหนดการดำรงอยู่ การเปลี่ยนแปลง หรือ การเลือนหายไปของสรรพสิ่งนั้นคือควบคู่ไปกับสรรพสิ่งต่าง ๆ ที่สังคมสร้างขึ้น ยังมีการสร้างและการเปลี่ยนแปลงสิ่งที่ถูกพูดถึงโดยวาทกรรมอีกด้วย” (Foucault 1972a: 63)

สำหรับฟูโกแล้ว วาทกรรมเป็นมากกว่าเรื่องของภาษา คำพูด หรือการตีความ แต่เป็นเรื่องของอำนาจและความรุนแรงที่แสดงออกมาในรูปของภาคปฏิบัติการจริงของวาทกรรมในสังคม (Discursive Practices) หรือที่ฟูโกกล่าวไว้ในตอนหนึ่งของปาฐกถาน่าที่มีชื่อเสียงละถือเป็นงานหลักชิ้นหนึ่งที่สรุปวาทกรรมของเขา เมื่อวันที่ 2 ธันวาคม ค.ศ. 1970 ที่ College de France ว่า: “ในทุกสังคม การผลิตวาทกรรมจะถูกควบคุม คัดสรร จัดระบบและแจกจ่ายภายใต้กฎเกณฑ์ชุดหนึ่ง ซึ่งมีหน้าที่พลิกแพลงเพื่อให้เราเองไม่เห็นถึงอำนาจ และอันตราย รวมถึงลดถึงความน่าเกลียด น่าสะพรึงกลัวของวาทกรรม เพื่อให้วาทกรรมดังกล่าวดำรงความเหนือกว่าสำหรับสังคมปัจจุบันของเรา กฎเกณฑ์ที่รู้จักกันดีคือการกีดกัน ปิดกั้น ในรูปแบบที่เราเสนอจะคุ้นเคยและเคยชินอย่างมาก นั่นคือ การห้าม (ทำ/พูดสิ่งนั้น/สิ่งนี้)” (Foucault 1970a: 52)

ส่วนแหล่งที่สร้างกฎเกณฑ์เหล่านี้ที่สำคัญในสังคมในความเห็นของฟูโกได้แก่อำนาจ (power) แต่มีใช้อำนาจในรูปแบบที่ดิบและหยาบกร้านอย่างการใช้กำลังเข้าปีบบังคับ แต่เป็นอำนาจที่ได้รับการขัดเกลาชักฟอกจนชาวสะอาดในรูปของ “ความรู้”¹ (Knowledge) ว่าด้วยเรื่อง

¹ A. M. Sheridan Smith ผู้แปลงานเรื่อง The Archaeology of Knowledge ของฟูโก ได้จำแนกความแตกต่างของสิ่งที่เรียกว่า “ความรู้” ที่ฟูโกใช้ว่ามี 2 นัยยะ กล่าวคือ (1) ความรู้ (connaissance) ในความหมายของชุดองค์ความรู้ที่เฉพาะแบบหนึ่ง ที่วางอยู่บนฐานของทฤษฎี วิธีการหาความรู้ ในรูปของแขนงวิชาการต่าง ๆ เช่น ชีววิทยา หรือเศรษฐศาสตร์ เป็นต้น และ (2) ความรู้ (savoir) ในความหมายของความรู้โดยทั่ว ๆ ไป ที่เป็นเงื่อนไขที่ทำให้การรับรู้แบบเฉพาะเจาะจง หรือ connaissance เป็นไปได้ นั่นคือ connaissance คือ ความรู้ความเชี่ยวชาญเฉพาะด้าน ในขณะที่ savoir คือเงื่อนไข กฎเกณฑ์ สถานการณ์ ที่ทำให้ความรู้ความเชี่ยวชาญเฉพาะด้านเป็นไปได้นอกจากนี้ Sheridan Smith ยังได้อ้างถึงการจำแนกความรู้ 2 ชนิดนี้โดยตัวฟูโกเองอีกด้วยว่า ความรู้แบบ connaissance ข้าพเจ้าหมายถึงความสัมพันธ์ระหว่างผู้รู้กับสิ่งที่ถูกรู้ และบรรดากฎเกณฑ์ต่าง ๆ ที่ทำให้ความรู้นั้นเป็นไปได้อีก ส่วนความรู้แบบ savoir หมายถึงเงื่อนไขหรือสถานการณ์เฉพาะ

นั้น ๆ และก็มีใช้ความรู้แบบทั่ว ๆ ไป แต่เป็นความรู้ความเชี่ยวชาญเฉพาะด้านมากกว่า เช่น วิทยาศาสตร์ ชีววิทยา แพทย์ศาสตร์ เศรษฐศาสตร์ อาชญวิทยา และความรู้เรื่องเพศ เป็นต้น โดยฟูโกให้ความสนใจกับเงื่อนไขกฎเกณฑ์เฉพาะที่ทำให้ความรู้เหล่านี้เกิดขึ้นมาได้ (savoir) (ดู Foucault 1970b: 1977a: 1978b: 1980: 1985 และ 1989b) ตัวอย่างเช่นในงานศึกษาถึงประวัติศาสตร์ว่าด้วยเรื่องเพศ ฟูโกเปิดประเด็นคำถามที่ยากแก่การปฏิเสธถึงการดำรงอยู่ของอำนาจในสังคมว่า อำนาจเป็นที่ยอมรับก็เพราะสามารถปกปิดธาตุแท้ของมัน ความสำเร็จของอำนาจอยู่ที่ความสามารถในการปกปิดอำพรางกลไกในการทำงาน และกลไกที่สำคัญในการทำงานของอำนาจก็โครงสร้างก็ไม่ใช้กฎหมายอย่างที่มักนิยมเข้าใจกัน แต่เป็นกฎเกณฑ์จารีตปฏิบัติต่าง ๆ ของสังคม โดยเฉพาะอย่างยิ่งกฎเกณฑ์และจารีตปฏิบัติของบรรดาผู้เชี่ยวชาญทั้งหลายในรูปของวาทกรรมเฉพาะ เพราะฉะนั้น อำนาจจึงมีใช้วัตถุธรรมที่เราสามารถเข้าไปจับต้องยึดถือได้ เช่น สถาบัน โครงสร้าง หรือกำลัง แต่อำนาจคือป้ายหรือฉลากที่เราติดให้กับ “สถานการณ์ที่สลับซับซ้อนของการต่อสู้ช่วงชิงเชิงยุทธศาสตร์ในสังคม” (a complex strategical situation in a particular society: ดู Foucault 1978b: 86-87, 93)

ดังนั้นความน่าสนใจของฟูโก จึงอยู่ที่การแสดงให้เห็นถึงความสัมพันธ์ระหว่างอำนาจกับความรู้ ความน่าสนใจประการที่สองของฟูโก อยู่ที่การแสดงให้เห็นถึงด้านบวกของอำนาจ กล่าวคือในอดีตที่ผ่านมา อำนาจมักถูกศึกษาหรือมองในเชิงลบ เช่น เรื่องของการกดขี่บังคับ ควบคุม กักขัง ห้ามทำสิ่งนั้นสิ่งนี้ แต่สำหรับฟูโกแล้ว ความโดดเด่นของอำนาจอยู่ที่การผลิตหรือการสร้าง และสิ่งสำคัญที่อำนาจสร้างคือ ความรู้ เอกลักษณะ และความจริง ฟูโกกล่าวไว้ค่อนข้างชัดเจนในเรื่องนี้ว่า “เราจะต้องยุติการมองหรือเข้าใจอำนาจในเชิงลบกันเสียที ไม่ว่าจะเป็นการกีดกัน กดขี่ ตรวจสอบ บังคับ บิดเบือน หรือปิดบังอำพราง จริง ๆ แล้ว อำนาจสร้างความจริง สร้างสรรพสิ่งต่าง ๆ ในสังคม และสร้างพิธีกรรมให้กับสิ่งที่เรียกว่าความจริงด้วย (Foucault 1977a: 194) ความน่าสนใจของฟูโกประการสุดท้าย ยังอยู่ที่การชี้ให้เห็นถึงภัยอันตรายของสิ่งที่เรียกว่า “ความรู้” และความอยากรู้ว่าเป็นเรื่องของความรุนแรงและการทำลายล้างมากกว่าเป็นเรื่องของความสงบสุข เพราะสำหรับความรู้แล้ว ไม่มีอะไรที่ถือว่าเป็นความสูญเสีย ความรู้มีความสำคัญสูงสุด แม้แต่มนุษย์เองก็สามารถถูกลดทอนลงเป็นเพียงวัตถุหรือสิ่งที่ถูกศึกษา เพื่อตอบสนองความอยากรู้ของความรู้ได้ (ดู Foucault 1977b: esp. 163-164)

แบบหนึ่ง ในช่วงเวลาหนึ่งที่ทำให้สิ่งที่ถูกรู้เกิดขึ้นมาได้ และทำให้การจัดระบบระเบียบเกี่ยวกับสิ่งที่ถูกรู้ในรูปของ *connaissance* เป็นไปได้

ส่วนการวิเคราะห์วาทกรรม (Discourse analysis) โดยสาระสำคัญแล้ว คือ การพยายามศึกษาและสืบค้นถึงกระบวนการ ขั้นตอน ลำดับเหตุการณ์ และรายละเอียดปลีกย่อยต่างๆ ในการสร้างเอกลักษณ์และความหมายให้กับสรรพสิ่งที่ห่อหุ้มเราอยู่ในสังคมในรูปของวาทกรรม และภาคปฏิบัติของวาทกรรมว่าด้วยเรื่องนั้น ๆ ว่ามีความเป็นมาอย่างไร มีการต่อสู้เพื่อช่วงชิงการนำ (Hegemony) ในการกำหนดกฎเกณฑ์ด้วยเรื่องนั้น ๆ อย่างไรบ้าง มีความเกี่ยวข้องสัมพันธ์กับบุคคล สถาบัน สถานที่ เหตุการณ์อะไรบ้าง และผลกระทบที่เกิดขึ้นจากการสร้าง รวมตลอดถึงการเก็บกด ปิดกั้น สิ่งเหล่านี้ของวาทกรรมมีอย่างไร กล่าวอีกนัยหนึ่ง หัวใจของการวิเคราะห์วาทกรรมอยู่ที่การพิจารณาค้นหาว่า ด้วยวิธีการหรือกระบวนการใดที่สิ่งต่าง ๆ ในสังคมถูกทำให้กลายเป็นวัตถุเพื่อการศึกษา เพื่อการพูดถึงของวาทกรรม (an object of discourse / discursive object: ดู Foucault 1972b: 40-49) หรือก็คือ การพิจารณาถึงภาคปฏิบัติการจริงของวาทกรรมนั่นเอง

วัตถุประสงค์ของวาทกรรมนี้ ฟูโกมิได้หมายถึงโลกวัตถุที่สามารถจับต้องได้ แต่หมายถึงชุดของความสัมพันธ์ที่มีความสลับซับซ้อนในสังคม (a complex group of relations) ที่เป็นตัวกำหนดการพูดถึงสิ่งนั้น ๆ เช่น บรรดาสถาบันต่าง ๆ ในสังคม รวมตลอดถึงระบบเศรษฐกิจ กระบวนการทางสังคม แบบแผนพฤติกรรม จารีตปฏิบัติ เทคนิควิทยาการ ระบบการจัดประเภท แยกแยะต่าง ๆ ในสังคม แต่ที่สำคัญยิ่งไปกว่านั้นก็คือว่า ชุดของความสัมพันธ์ที่สลับซับซ้อนนี้มิได้ดำรงอยู่ในตัว วัตถุประสงค์ของวาทกรรมหรือโลกแห่งความเป็นจริง แต่อยู่ภายนอกตัววัตถุประสงค์ของวาทกรรม หรือที่ฟูโกเรียกว่า “a field of exteriority” (Foucault 1972b: 45) หรือบรรดาปัจจัยเงื่อนไขต่าง ๆ ที่ก่อให้เกิดวาทกรรมขึ้นมา

ฉะนั้นการพูดถึงการก่อตัวของวัตถุประสงค์ของวาทกรรมก็คือ การพิจารณาศึกษาถึงชุดของความสัมพันธ์ที่เป็นตัวกำหนดภาคปฏิบัติของวาทกรรมนั่นเอง อย่างไรก็ตาม ดังที่ผู้เขียนได้กล่าวมาแล้วข้างต้นว่า ภาคปฏิบัติการจริงของวาทกรรมที่ฟูโกสนใจ มิใช่ภาคปฏิบัติการจริงของวาทกรรมทั่ว ๆ ไปในชีวิตประจำวัน (speech acts) แต่เป็นภาคปฏิบัติการของวาทกรรมเฉพาะด้านที่สำคัญ ๆ ในสังคม (serious speech acts) นั่นคือวาทกรรมของบรรดาผู้เชี่ยวชาญในแขนงวิชาต่าง ๆ ภาคปฏิบัติการของวาทกรรมจะเป็นตัวกำหนดขอบเขตของสิ่งที่พูดหรือศึกษาว่าจะพูดอย่างไร พูดเรื่องอะไร ใครเป็นผู้พูด จึงจะได้ความหมาย สื่อสารกันรู้เรื่องและเป็นที่ยอมรับในสังคม นอกจากนี้ ภาคปฏิบัติการจริงของวาทกรรมยังสถาปนาผู้พูดให้มีอำนาจความชอบธรรมในการพูดถึงเรื่องนั้น ๆ อีกด้วย เช่น แพทย์มีอำนาจ ความชอบธรรมในการพูดถึงความเจ็บป่วย สุขภาพอนามัยของคนไข้ หรือนักเศรษฐศาสตร์พูดถึงการพัฒนาเศรษฐกิจ เป็นต้น แต่มิได้หมายความว่าผู้พูดเหล่านี้สามารถพูดอะไรก็ได้ตามใจชอบ หรือมีอิสระเสรีในการพูด แต่ต้องพูดภายใต้กฎเกณฑ์

ของวาทกรรมว่าด้วยเรื่องนั้น ๆ เช่น วาทกรรมทางการแพทย์ หรือวาทกรรมทางเศรษฐศาสตร์ตามตัวอย่างข้างต้น

ดังนั้นสำหรับการวิเคราะห์วาทกรรมแล้ว มนุษย์หรือผู้พูดจึงเป็นเพียง “ร่างทรง” หรือผู้ที่กระทำตามกฎเกณฑ์ของสิ่งที่พูดมากกว่าคิดค้นหรือสรรสร้างระบบกฎเกณฑ์ขึ้นมาใหม่ กล่าวอีกนัยหนึ่งผู้พูดสามารถพูดได้ภายใต้กรอบของวาทกรรมว่าด้วยเรื่องนั้น ๆ เท่านั้น ฉะนั้นวาทกรรมจึงเป็นตัวกำหนดกฎเกณฑ์ว่าใครจะเป็นผู้พูด พูดอะไร พูดเมื่อไหร่ และพูดอย่างไร ประโยคเดียวกัน ถ้าหากพูดโดยบุคคลที่มีฐานะทางสังคมแตกต่างกัน ต่างโอกาส ต่างสถานที่กัน ความหมายก็ไม่เหมือนกัน ยิ่งไปกว่านั้น ประเด็นสำคัญของทฤษฎีวาทกรรมยังมีได้อยู่ที่ว่าคำพูดนั้นจริงหรือเท็จ แต่ความสนใจกลับอยู่ที่กฎเกณฑ์ชุดหนึ่งที่เป็นตัวกำกับการพูดนั้น ๆ กฎเกณฑ์เหล่านี้อยู่ในตัววาทกรรม อยู่ในภาคปฏิบัติการจริงของวาทกรรม ไม่ใช่อยู่ภายนอกวาทกรรม ฟูโกมองว่าวาทกรรมมิใช่ทางผ่านหรือที่แสดงออกของความปรารถนา แต่วาทกรรมคือตัวปรารถนา และถ้าหากดูจากประวัติศาสตร์ที่ผ่านมา วาทกรรมมิใช่เป็นเพียงผลลัพธ์อันเกิดจากการต่อสู้เพื่อเปลี่ยนแปลงระบบของการครอบงำ วาทกรรมคือตัวอำนาจที่ต้องเข้าไปจัดการ (Foucault 1970a: 52-53)

กล่าวโดยทั่วไปแล้ว กระบวนการหรือขั้นตอนในการวิเคราะห์วาทกรรมจะเริ่มต้นด้วยคำถามว่าอะไรคือสิ่งที่กำลังพูดถึง หรือวาทกรรมของสิ่งนั้นคืออะไร แต่การตั้งคำถามของแนวทฤษฎีวิเคราะห์วาทกรรมมิใช่ด้วยวัตถุประสงค์ที่ต้องการสร้างหรือกำหนดคำนิยามที่แน่นอน ตายตัวชัดเจน แต่เป็นการตั้งคำถามเพื่อต้องการตรวจสอบหรือสืบค้นว่าเอกลักษณ์และความหมายของสิ่งนั้นถูกสร้างขึ้นมาได้อย่างไรและมีการเปลี่ยนแปลงอย่างไรบ้าง (formation and transformation) ระยะเวลาฟูโกเรียกวาทกรรมสืบค้นนี้ว่า “genealogy” ยิ่งไปกว่านั้น การหาความหมายของการวิเคราะห์วาทกรรมยังมีใช่เป็นการขุดหรือเจาะจงลงลึกเพื่อค้นหาความหมายที่ซ่อนเร้นอยู่ในสิ่งที่ทำการศึกษา แต่เพื่อศึกษาถึงชุดของกฎเกณฑ์ที่เป็นตัวกำหนดหรือสร้างความหมายให้กับสิ่งที่พูดถึง ฟูโกเรียกวิธีการศึกษาแบบนี้ของเขาว่า “archaeology” (ดู Foucault 1972b)

เมื่อรู้คร่าว ๆ ว่าสิ่งที่ต้องการศึกษาคืออะไรแล้ว ด้วยการดูว่ามีกฎเกณฑ์อะไรกำกับการพูด การเขียน การคิดในเรื่องนั้น ขั้นตอนต่อไปของการวิเคราะห์วาทกรรมจะดูว่าสิ่งที่ว่านั้นมีหน้าที่บทบาทอย่างไรในสังคม คือดูภาคปฏิบัติการจริงของวาทกรรมในเรื่องนั้น ซึ่งจะช่วยให้เราเห็นถึงโยงใยของสภาพสังคมที่วาทกรรมชุดนั้นดำรงอยู่ว่ามีรายละเอียดอย่างไรบ้าง อย่างไรก็ตามในงานช่วงสุดท้ายของฟูโก เขาได้ปรับเปลี่ยนยุทธศาสตร์การวิเคราะห์วาทกรรมไปสู่เรื่องของการศึกษากระบวนการในการสร้างตัวตนของคนในสังคมมากกว่าเรื่องของกฎเกณฑ์ เพราะฟูโกเริ่มตระหนักชัดว่า สูดยอดของอำนาจและการครอบงำอยู่ที่การสร้างตัวตน การทำให้มนุษย์กลายเป็น

ตัวตนใหม่ที่มีเอกลักษณ์เฉพาะ แต่เปลี่ยนแปลงไปตามเทคนิควิทยาการในการสร้างตัวตนให้กับมนุษย์ในแต่ละยุคสมัย หรือที่ฟูโกเรียกว่า “Technologies of the self” (ดู Foucault 1988: 16-49) นั่นคือ เทคนิควิทยาการเกี่ยวกับตัวตนของมนุษย์ในแต่ละยุคสมัย สร้างเอกลักษณ์ ความเป็นตัวตนของมนุษย์ที่แตกต่างกันไป เช่น ในยุคสมัยของกรีกและโรมัน “การดูแลตัวเอง” มีความสำคัญมาก เพราะถ้าหากสุขภาพแข็งแรงก็สามารถช่วยเหลือคนอื่น และชุมชนได้ แต่ในยุคต่อมา เทคนิควิทยาการเกี่ยวกับตัวตนของมนุษย์ได้เปลี่ยนไปสู่เรื่องของ “การรู้จักตนเอง” ด้วยการทำให้เห็นว่าการเน้นการดูแลตัวเองเป็นการเห็นแก่ตัว ไม่เสียสละและขาดความรับผิดชอบ แต่การรู้จักตัวเองก็มาพร้อมกับเรื่องของอำนาจและการทำให้สยบยอม เพราะการรู้จักตนเองต้องกระทำผ่านการประณามตัวเอง การเคร่งครัดเข้มงวดกับตนเอง และการเจียมตัวรู้จักฐานะของตัวเอง เช่น มนุษย์ไม่ใช่พระเจ้า เป็นต้น ฉะนั้น เทคนิควิทยาการในการสร้างตัวตนก็คือเทคนิควิทยาการของอำนาจที่แยบยลอีกแบบหนึ่ง นอกเหนือไปจากเทคนิคที่เรียกว่า “ความรู้”

การวิเคราะห์วาทกรรมจึงมิได้แยกอย่างเด็ดขาดระหว่างสิ่งที่เรียกว่า “ทฤษฎี” กับโลกแห่งความเป็นจริง ระหว่างอุดมการณ์กับความจริง หรือระหว่างสิ่งที่เป็นามธรรมกับสิ่งที่เป็รูปธรรม แต่การวิเคราะห์วาทกรรมช่วยให้เราสามารถบันทึกหรือจับภาพทั้งสองนี้ได้พร้อม ๆ กัน เพราะวาทกรรมในตัวของมันเองคือที่รวมของสิ่งเหล่านี้ไว้ด้วยกันในรูปของวาทกรรมและภาคปฏิบัติของวาทกรรม

การวิเคราะห์วาทกรรมช่วยให้เราตระหนักว่าเรื่องของจุดยืน ความคิด ความเห็น ความเชื่อ ความรู้ ความหมาย ฯลฯ ของคนในสังคมนั้น มิใช่เป็นเรื่องของการไตร่ตรองอย่างรอบคอบหรือเป็นการตกลึกทางความคิด หรือเป็นผลมาจากการโต้แย้งถกเถียงในเชิงเหตุผลหรือตรรกะล้วน ๆ แต่สิ่งเหล่านี้เป็นผลมาจากกฎเกณฑ์ของวาทกรรมชุดหนึ่งที่บุคคลนั้นรับมาและยึดถือไว้ นั่นคือ วาทกรรมเป็นตัวกำหนดจุดยืน ความคิด ความเห็น ความเชื่อ ความรู้ ความหมาย ฯลฯ ของเรามากกว่าตัวเราเองเป็นผู้กำหนดสิ่งเหล่านี้

เช่นเดียวกับวาทกรรมการจัดการป่าที่เกิดขึ้นในหมู่บ้านป่าสักงาม เมื่อนำกรอบแนวคิดทฤษฎีของมิเชล ฟูโก มาเป็นกรอบในการศึกษา ก็จะพบได้ว่าวาทกรรมที่เกิดขึ้นมานั้น เป็นการพยายามแสดงให้เห็นถึงความรู้ ความเชื่อ ความหมาย และจุดยืนของชาวบ้านในความต้องการที่จะเข้ามาจัดการดูแลรักษาป่าด้วยชุมชนเอง ซึ่งสาเหตุสำคัญที่ทำให้ชาวบ้านได้พยายามนำความรู้ของการจัดการป่าที่เป็นความรู้หรือภูมิปัญญาท้องถิ่นของชุมชนมาสร้างเป็นชุดความรู้และเสนอวาทกรรมออกมานั้น เพื่อต้องการต่อสู้และต่อรองกับวาทกรรมการจัดการป่าของรัฐ ที่พยายามจะแยกชาวบ้านให้ออกจากไปจากป่า และแก้ปัญหาเรื่องความขัดแย้งที่เกิดขึ้นกับคนใน

พื้นที่ใกล้เคียงที่เป็นคนเมืองหรือคนเหนือ เมื่อกระบวนการดังกล่าวเกิดขึ้นการปะทะกันทางวาทกรรมของแต่ละฝ่ายจึงปรากฏขึ้นมา ดังจะกล่าวถึงรายละเอียดในบทต่อไป

